

શ્રીનગર સમ્રાટ અશોકે વસાવ્યું, એવું વાંચવામાં આવે છે. જેલમને કાંઠે પાધડીપને આવેલી આ નગરી એના નામ જેવી જ સુંદર છે—સુંદરતાના મારા ખ્યાલ પ્રમાણે. સુંદર તો સુંબઈ પણ છે, વેનિસ પણ છે; જયપુર સુંદર છે, લખનઉ પણ સુંદર છે; અને આ બધી નગરીઓ સુંદર નથી એવું પણ કહેનારા છે.

પ્રાચીન શહેરો, જ્યાં ઇતિહાસની નાડી જોરથી ધંબકતી હોય, એ બધાં એક રીતે સુંદર જ હોય છે, કેમ કે ભૂતકાળને આપણે કલ્પના દ્વારા જ ગરાળર પકડી શકીએ છીએ અને કલ્પના હંમેશાં સૌંદર્યતરસી હોય છે.

શ્રીનગર કુદરતી સૌંદર્યથી જોટલું આકર્ષક છે તેટલું જ આકર્ષક રામાયક ઇતિહાસથી પણ છે. કાશ્મીરના ઇતિહાસની રસભરી કથા કલ્હણ કવિની ‘રાજતરંગિણી’માં ભરેલી છે. કલ્હણની એ કૃતિ જોટલી રાજવંશોની તેટલી જ રસની પણ સરિતા છે.

શ્રીનગર જેલમને કાંઠે છે એવું કહેવું એના કરતાં જેલમ શ્રીનગરના હૃદયને સ્નેહથી વીંધતી ધસી રહી છે. એ કહેવું વધારે ઉચિત છે. નદીઓને કાંઠે વણુનોંતર્યા,

મહેમાન જેવાં ઘણાં શહેરો આપણે જોઈએ છીએ; પરંતુ નદી પોતે જ નગરને લેટવા ધસી આવતી હોય એવા દાખલા જૂજ છે. શ્રીનગર મને એવું જૂજ નગર લાગ્યું છે.

શ્રીનગર માત્ર બે હજાર વર્ષ જૂનું નગર નથી; બે હજાર શ્લોકોનું એક મહાકાવ્ય, સરિતા અને ગરિમાળા ઉપર બેસે લખાયું છે. સાક્ષાત્ શંકર ભગવાનનું એ મહાકાવ્ય છે, કેમ કે હરમુખ અને મહાદેવ એ બે શિખરો પોતાની ભવ્યતાથી એની દક્ષિણને ભરી રહ્યાં છે. મહાદેવની આબુખાબુની ગરિમાળામાંથી અમૃતનાં ઝરણાં સતત વહે છે અને તેમાંથી ઈશ્વરનો કંઠપનાના પ્રાદુર્ભાવ જેવું દલ સરોવર શાંત સમાધમાં વિસ્તર્યું છે.

શ્રીનગરને આપણે સરસ્વતીની નગરી કહી શકીએ; સૂરત અને અમદાવાદનાં બજારોમાં વપરાય છે એવી સરસ્વતી નહિ, પરંતુ પ્રતિભાથી ઓતપ્રોત એવી કવિજનોની સરસ્વતી. શાક્તીમાર નામના મોગલ બગીચાને પડખે હરવાન (અહંત વન) ઉપર મહાદેવનું રમ્ય શિખર આવેલું છે. એને માથે બારે માસ બરફનો મુગટ હોય છે. આ પર્વતની તળેટીમાં વસુગુપ્ત નામના કાશ્મીરના આદિ શૈવાચાર્યને સ્વપ્નમાં પ્રબોધ થયો અને ‘શિવસૂત્રો’નો આવિર્ભાવ થયો, ત્યારથી કાશ્મીરનું અપૂર્વ શૈવદર્શન શરૂ થયું. અને એ દર્શનનો સંપૂર્ણ પરિપાક અભિનવગુપ્ત જેવા મહાન આચાર્યની પ્રતિભામાં થયો.

અહંત વન (હરવાન નામથી આજે ઓળખાતું સ્થાન) બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓનું સ્થાન હતું. બૌદ્ધોના મહાન આચાર્ય નાગાર્જુન આ સ્થાનમાં વસતા હતા.

શ્રીનગર એકલા પંડિતોની જ નહિ પરંતુ પંડિતાઓની પણ નગરી હતી. આજથી લગભગ આઠ-નવ સૈકાઓ ઉપર થઈ ગયેલો સંસ્કૃત કવિ ગિરહણ કહે છે કે, આ નગરીમાં સ્ત્રીઓ પોતાની માતૃભાષાની માફક જ સંસ્કૃતમાં પણ વહેવાર કરે છે. સંસ્કૃતની ઘણી સ્ત્રી-કવિઓ શ્રીનગરમાં થઈ છે. સાલવારી ખાસ મળતી નથી.

શ્રીનગર ગંદું પણ છે. ભારતનું કયું શહેર ગંદું નથી ? ગંદકી એ આપણો સ્વભાવ છે. ગરીબાઈને લીધે ગંદકી હોય છે એ વાતમાં તથ્ય નથી. ધનિકોની હુવેલીઓ અને ખંગલાઓ કરતાં હરિજનોનાં ઝંપડાં વધારે સ્વચ્છ હોય છે. બહાર રસ્તાઓ ગંદકી કરવા અર્થે ણાંધવામાં આવ્યા છે અને ઘરના ઓરડાઓ મોટી થૂંકદાનીઓ છે એવી આપણી માન્યતા છે !

શ્રીનગરને બે છટું છટું બેવા જઈએ તો એમાં સૌંદર્ય નજરે નહિ પડે. મકાનો, ગલીઓ, બધું અનાકર્ષક છે. પરંતુ જેલમના શિકારમાં પડ્યા પડ્યા બે બેઈએ તો એ મોહક શહેર છે. ચિત્ર અખંડિત હોય તો જ રસનું પાન કરાવી શકે છે. તાજમહાલનો એક તોડો લો અને આજો તાજ ના જુઓ તો ખાસ નહિ રુચે.

શ્રીનગર એ સ્ત્રીનગર છે. બધાં જ વસ્તુ રમણીય હોય તે વસ્તુ યાદ રહી બાય અને તેની છાપ જ આખા ચિત્રમાં છીપસી આવે. કાશ્મીરની રમણીઓ કોઈને સુંદર ના લાગી હોય તેવું મેં સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી. કોઈ પણ એક શહેરમાં આટલી બધી સુંદર સ્ત્રીઓ નહિ હોય. આંખો ઘણી જ રોચક;

સુખાકૃતિ ઈશ્વરે સ્વહસ્તે ઘડેલી. પૃથ્વી ઉપર આવી સુંદર
બીજી સ્ત્રી દેખાશે નહિ. પુરુષો આકર્ષક જરૂર, પરંતુ.....
સ્ત્રીઓ ઘડ્યા પછી વધેલી માટીમાંથી સહેજ થાકેલે હાથે
ઈશ્વરે ઘડેલા. પુરુષ અને સ્ત્રીમાંથી કોણ પહેલું થયું એ
અર્થાત્તે અંત નથી; પણ કાશ્મીરમાં તો જરૂર સ્ત્રી જ પ્રથમ.

શ્રીનગર સંગીત છે, કવિતા છે—સામાન્ય નહિ પરંતુ
કાલિદાસ અને ટાગોરની. એનો આત્મા પ્રાચીન છે. સંસ્કાર-
વિનીત છે, સુકુમાર સંસ્કારિતાની પરંપરા છે. સ્થૂળ સંપત્તિની
આકર્ષમાળ નથી તે ત્યાંના વાતાવરણને સુસંગત છે. મોટરો, મહે-
લાતો, ઝવેરાત, બેંકો, સદા બજારો, મીઠા અને બધું ના હોય તે
ગરીબ, એવી આપણી માન્યતામાં સત્ય કેટલું છે અને જાંતિ કેટલી
છે તેનો અંદાજ કહાડવાનું આ લેખમાં પ્રયોજન નથી.
પરંતુ એ બધી વસ્તુઓ જ્યાં ના હોય ત્યાં ગરીબાઈ છે
એવી રૂઢ માન્યતા મુજબ આપણે શ્રીનગરને ગરીબ કહેવું
પડે. એ બધું હોય છતાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા
એ ત્રણેના નામનું જ્યાં સુકું સરોવર હોય ત્યાં કઈ
સંપત્તિ છે તે અમજવું મુશ્કેલ છે. એકલી સ્થૂળ સંપત્તિથી
કોઈ પણ મનુષ્ય કે પ્રજા મહાન ગણાયું હોય તેવું ઇતિહાસમાં
બન્યું નથી. સંસ્કાર વિનાની સંપત્તિ વિનાશનું મહાદાર છે.

શ્રીનગરમાં પૈશા (ખરીદશક્તિ) નથી પરંતુ સંસ્કાર
(પ્રદાનશક્તિ) છે. ત્યાંનાં બ્રાહ્મણકુટુંબોમાં સરસ્વતીની
આરાધના અવિરત ચાલે છે. તેવી જ રીતે મુસલમાન પંડિતો
પણ બારતીની અવિદ્યાન્ત બકિત કરે છે. પરિણામે જીવનના
કોમળ અને મૃદુ સ્વરો ત્યાં અનેક રૂપે સંભળાય છે.

કળા ત્યાં કૌમુદી જેવી પ્રકાશે છે. ગાલીચો લો કે શાલ લો કે 'પેપર મશી' લો કે ચાંદીની ઝનાવટ લો કે લાકડાની કોતરણીવાળી વસ્તુ લો—ગમે તે લો—તેમાં ત્યાંના લોકોના આત્માની ઊંડી સંસ્કારિતા તરી આવશે.

શ્રીનગરે અનેક રાજકીય ઊચલપાથલો જોઈ છે. દુઃખથી તે રીઠું થઈ ગયું છે. એના ઉપર આક્રમણોની અને અત્યાચારોની જે વીતી છે એવી ભારતના કોઈ પણ બીજા શહેર ઉપર વીતી નથી; દિલ્હી ઉપર પણ એવી વીતી નથી. આ બધી વીતકના પરિણામે શ્રીનગરનો આત્મા નિઃસારવાદી (Cynic) બની ગયો છે. સત્ય અને અસત્ય બંનેને દાઢમાં રાખનારી કોઈ વિકરાળ શક્તિ, જેને નસીબ કહો, કિસ્મત કહો કે 'Fate' કહો, તે હાજરાહમૂર બેઠેલી છે, એવી દૃઢ માન્યતાની પાછળ સૈકાઓની ચઢતીપડતીને અનુલવ છે. એ રીતે જુઓ તો શ્રીનગરનો આત્મા એ જાણે ભારતનો જ આત્મા છે, પ્રાચીન આત્મા છે, અનુલવથી રીઠો થયેલો આત્મા છે. આ વસ્તુ નજર સામી રાખીને મૂલ્યાંકન કરનારને શ્રીનગરના વતનીઓમાં સત્ય તરફ બેઠરકારી છે એવું નહિ પરંતુ સત્ય-અસત્યનાં અધૂરાં કાટલાં તરફ બેઠરકારી છે એવું લાગશે. નિઃસારવાદી (Cynic)નું એ લક્ષણ છે : નિઃસારવાદી યુરુવાર્થવાદ તરફ ખાસ ખેંચાતો નથી; એ લગભગ 'Existential' (છે તેમાં સંતોષી) જેવો હોય છે.

શ્રીનગર ઉપરછલ્લી નજરે જોવાનું નગર નથી. ઉપર-છલ્લી રીતે એનો નાગરિક આપણને અનેક તુટીઓવાળો

લાગશે. પરંતુ એ ત્રુટીઓની પાછળ કાળા અનુભવની દુઃખદ સ્મૃતિ છે.

કાશ્મીરના એક પ્રતિષ્ઠિત આધુનિક કવિ ઝીંદાકૌલ પોતાના ‘હાય સંસાર’ નામના, પ્રતિભાથી અંકાયલા કાવ્યમાં વરાળ કહાડે છે કે :

‘સુખની વસંતમાં બાહ્યાવસ્થા મારી કૂલ વીણવાની નિર્દોષ અવસ્થા હતી. શ્રીમ્ન ઋતુમાં મારું યૌવન હેલે ચઢ્યું હતું. બને ઋતુઓ ક્ષણિક હતી. મનોહર વાદળો જેમ પલકારામાં વ્યાધ્યાં જાય તેમ તે વ્યાપી ગઈ!

‘અને ‘હાનખર નિમિષમાત્રમાં બેઠી. ગાયોને થીજવતો ઠંડો પવન ફૂંકાયો. એણે કહ્યું કે આ વૃદ્ધાવસ્થા હતી. મનોહર પર્ણો ખરખર ખરવા લાગ્યાં અને તંદુરસ્ત ટંદાર વૃક્ષોને દયાહીન વાયુએ નીચાં નમાવી દીધાં.

‘અને....લોગ તરસ્યાં ગાતાં પંખીઓ રાગમાં લુબ્ધ બની તરુવરો ઉપર બેઠી રહ્યાં હતાં તે થીજી ગયાં, ફૂંકવાઈ ગયાં, નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયાં.’

આવી જ રીતે આ મમંવેધી કાવ્ય આગળ ચાલ્યું જાય છે. આ કાવ્યમાં મને કાશ્મીરના આત્માનો ઇતિહાસ લાધે છે.

શ્રીનગર જાય તો એના આત્માનું દર્શન કર્યા વગર પાછા ના આવશે એટલી મારી વિનંતિ. અને....કૃપા કરીને ત્યાં મુંબઈ, મુરત કે અમદાવાદ ના લઈ જશે એટલી તાજેકલમ ઉમેરું છું.

ગાયા ઉનાળામાં અમે બધાંએ જ્યારે ડલહાઉસી જવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે કેટલાક મિત્રો પૂછવા લાગ્યા કે “કેમ એકદમ ‘ફારેન’નો વિચાર કર્યો?” મહામુશ્કીબતે મારે તેમને ખાતરી આપવી પડી કે ડલહાઉસી ભારતમાં છે! હવે મને લાગે છે કે, મેં ભૂલ કરી. ડલહાઉસી ‘ફારેન’ છે એવી માન્યતા ચાલુ રહી હોત તો થોડાઘણાઓને મન તો હું જરૂર ‘ફારેન’ ગયો ગણાત!

હિલસ્ટેશનો ઉપર જવાનો મારા જેવા મધ્યમ વર્ગના માણસનો કુછંદ જોઈ એક મિત્ર વારંવાર છેડાઈ પડે છે. તેઓ કહે છે કે, “આવા ખોટા ખરચા કર્યા કરતાં જૂની મોટર બદલી નાખો.”

એમની વાત હું સમજી શકતો નથી. એમ જે આપણે જૂની વસ્તુઓ બદલવા ઘેસીએ તો પાર ક્યાં આવે? જૂનાં માળાપ, જૂનાં પતિપત્ની, જૂનાં ભાઈબહેન, જૂનાં સંતાનો, જૂનાં મિત્રો—એ બધાં બદલવાનો આપણે કદી વિચાર કરતા નથી તો પછી ઘર, જોડા કે મોટર જેવી વસ્તુ શા સારુ બદલવી? વસ્તુ તરફ આપણે જે સ્નેહ

કેળવ્યો હોય તો આવા બદલવાના વિચારો કદી ન કરીએ. વળી, મોટર બદલવાથી મગજ બદલી શકાતું નથી, કદાચ બગડે છે; પરંતુ હિલસ્ટેશને જવાથી મગજ જરૂર તાજું થાય છે અને થોડું સુધરે પણ છે. નવી મોટર કરતાં તાજું મગજ એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય વસ્તુ છે. અસ્તુ.

જવાની ઇચ્છા હતી દક્ષિણમાં અને જવાનું થયું ઉત્તરમાં, એ પણ લખ્યા લેખ. સ્વપ્ને પણ ડલહાઉસીનો ખ્યાલ નહોતો, ત્યાં એક મિત્રે તે નામનું સૂચન કર્યું. હિમાલયની વિશાળ ગોદમાં નિદ્રાધીન પડેલું ડલહાઉસી કેવું હશે તેની કલ્પનાએ અમે બધાં ચઢી ગયાં. અમદાવાદ સ્ટેશને વળી આટો મારતો હતો ત્યાં ‘ડલહાઉસી’ એ મધાળાનું નાનું સરખું પુસ્તક જોયું અને ખરીદ્યું. એમાંનું લખાણ વાંચી વધુ ઉત્કેષાટ થયો. એમાં પંડિત જવાહરલાલજીના શબ્દો હતા કે :

‘ભારતનાં સુંદરમાં સુંદર ગિરિસ્થળોમાંનું એક આ ડલહાઉસી છે, જેનાં હવા, પાણી, સૌંદર્ય અને આસપાસની રમણીયતા હૃદયને હરી લે છે. ખર્ચાળ, દેશનિયાં અને બાહ્ય ઝાકઝમાળવાળાં સ્થળોમાંનું એક એ બેશક નથી, પરંતુ એક ફક્ત કાફીરને બાદ કરતાં જવાનું હું જો પસંદ કરું તો ડલહાઉસી જ. ’

સૌંદર્યની જાંડી પરખ ધરવનાર પંડિતજીના શબ્દોએ મારા નિર્જન ઉપર છેલ્લી મુદ્રા મારી દીધી. ટિકિટો લઈને હું ઘેર આવ્યો.

અમદાવાદથી પઠાણકોટ ગિતરી હલહાહિસી જવા બસ ચકડવી પડે છે. પચાસ માઈલ કાપતાં સાડા ત્રણ કલાક થાય છે, કારણ કે રસ્તો એકમાર્ગી હોવાથી અમુક મુકરર સમયે જ વટાવી શકાય છે. ચઢાણ વાંકું ચૂંકું અને વચ્ચે વચ્ચે આકરું ગણી શકાય એવું છે. ધનીખેત મૂકો, પછી હિમાલયનો ઠંડો મીઠો અને મધુરો માતાસ્વા વહેવા માંડે છે. સૃષ્ટિ પલટાય છે અને મગજના તાર પણ બદલાય છે. પાંચ-પંદર મિનિટમાં તો બરફનું વિન્ધ છતું થાય છે—ઘડી દેખાય, ઘડી સંતાય એવી રીતે. આખરે હિમાલય પોતાનો લબ્ધ આલાપ શરૂ કરે છે અને હૃદયના પડેપડમાંથી સૌંદર્યનો અનાહત ધ્વનિ સંભળાય છે. સૂરીલાં પંખીઓ તમને વધાવે છે. વનનો મસ્તાન વાયુ સુગંધી પુષ્પોનાં કોમળ રેણુ વેરતો તમારા તરફ પુરપટ દોડે છે. ધોલાધારની પ્રવેત ગિરિમાળામાં વિરાજતું હિમાલયનું મનોહર શિખર મણિમહેશ તમારી દૃષ્ટિને આવરી લે છે. આખી સૃષ્ટિ જાણે આનંદસમાધિમાં પોલી છે.

હલહાહિસીની છબી જિણી કરવી હોય તો ચોટાની નાળ કદપો. નાળની અંદરનું જે અર્ધવર્તુલ તે બરફનાં શિખરો; વચ્ચેનો પોલો ભાગ તે અનેરાં તડુવરોથી ભરચક ખીણો; અને આ તરફ—હિમાલયની બરાબર સામે અને ખીણોના ખણે—તમને આખું દૃશ્ય હૃદયતાનું વિસ્મરણ કરાવી લબ્ધતાથી છલોછલ ભરી દે એવું પ્રાણુવાન છે.

સને ૧૮૫૧માં ભારતના ત્યારના હાકેમ લૉર્ડ હલહાહિસીએ આ સ્થળની સ્થાપના કરી. ભારતનું વિભાગીકરણ

થયું ત્યાં મુઘી ડલહાઉસી બહોજલાલ હતું, પરંતુ સને ૧૯૪૭થી તેની પનોતી શરૂ થઈ! ધનિકોએ અને અમીરોએ પોતાની સ્થાવર મિલકતોનો વસવાટ છોડી દીધો. મુસલમાન અમીરો પાકિસ્તાન ચાલ્યા ગયા. હિંદુ નખીરાઓએ પંજાબ છોડી ઉત્તર પ્રદેશ વગેરે તરફ પ્રયાણ કર્યું. પંજાબ એક હતું તે બે બન્યું અને બિચારું ડલહાઉસી રહતું રહતું બેસી રહ્યું! સરકારનું જે માનીતું તેને ત્યાં સરકારનો પડછાયો પણ રહ્યો નહિ; તે મરવા પડ્યું. મોટા મોટા બંગલાઓ પડીને પાધર થવા માંડ્યા. બજારોનાં બારણાં બંધ થવા માંડ્યાં. વસ્તી ઓસરવા માંડી અને પહેલાંની બહોજલાલીને તથા વાઈસરોયો અને ગવર્નરોની મહેફિલો, મિજબાનીઓ અને લેવીઓને યાદ કરતું, રહતું રહતું, હસકાં ખાતું તે ઊંધી ગયું.

રાજકારણમાં ગળાડૂળ ઊભેલા પરંતુ સૌંદર્યના રસમાં સદા હૂબેલા આપણા વડાપ્રધાન જવાહરલાલજીને બચપણથી પરિચિત એવું પોતાનું પ્રિય સ્થાન એકાએક યાદ આવ્યું. એક રાત્રીમાં તેઓ ત્યાં હોયા. કરમાઈને ખરી પડવાની તૈયારીમાં એક મુંદર ફૂલ હોય તેવું ડલહાઉસી જોઈ જવાહરલાલજીની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. પોતાના પિતાની સાથે કિશોર અવસ્થામાં જે રંધણે અનેક વાર આવીને કંલોલ કરેલા તેની કરુણ અવદશાથી તેમને આઘાત થયો. ડલહાઉસીના પુનરુત્થાનનો એમણે સંકલ્પ કર્યો. પંજાબ સરકારને એમણે લખી દીધું. કેન્દ્ર સરકારમાંથી મદદ મોકલી. મ્યુનિ-સિપાલિટીને પગભર કરી રસ્તાઓ વગેરેની મરામત કરાવવા તાબડોતોળ સૂચનાઓ રવાના કરી. ડલહાઉસીની કાયાનો

પલટો થવા માંડ્યો. સને ૧૯૫૫માં તેની શતવર્ષી ઊજવાઈ. આજે હલહાઉસીમાં ગાંધી લાયબ્રેરી, ગાંધી ચોક, સુભાષ ચોક, પટેલ પથ, મોતીલાલ નહેરૂ સ્ટો, લાલા લજપતરાય માર્ગ, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી માર્ગ—એ બધું થઈ ગયું છે. સફરી જનો આવવા શરૂ થઈ ગયા છે અને બે-ત્રણ વરસમાં પેલું કરમાઈ ગયેલું ફૂલ ફરી પૂર ખહારમાં ખીલી ઊઠશે એવી આશા બંધાઈ છે.

હલહાઉસી આજે તો ઘણું જ સસ્તું છે. ખડી જેવું દૂધ તમને અમદાવાદ કરતાં સસ્તું મળશે. જીભે ત્રણગે તેવી મીઠાઈ અને તાજું માખણ તમને નજીવા લાગે મળશે. રહેવાનો ખર્ચ તમને લગભગ મફત મળશે. ધોળી તમારાં કપડાં બાંધે ફક્ત સ્નેહનો માર્યો જ ધોઈ આપશે. અનાજ સસ્તું છે, નોકર સસ્તા છે અને કુદરત તો પોતાની મનોહરતા આરે હાથે વેરતી ઊભી છે. પાણીમાં તાજગી છે, હવામાં સ્વર્ગીયતા છે અને આ બધાં સાથે તમારી પૈસાની થેલીને સંપૂર્ણ રાહત છે.

પંજાબનું હોવા છતાં ત્યાં ગંદકીનું નામનિશાન નથી અને ગુજરાતીઓથી અબાણનું હોવાથી ત્યાં હજી બુલેશ્વર થયું નથી.

ત્યાંથી વીરા માઈલ દૂર ખીણમાં, રાવી નદીના કાંઠે, આંખા નામનું પ્રાચીન નગર છે. આંખા તેના ચંપલ માટે મશહૂર છે. અગિયાર માઈલ દૂર ખજુઆર નામની સહેલગાહની જગા છે, જે સુંદર છે, અને પાંચ માઈલ દૂર કાળાટોપ.

નામની ઝાડીના જુઠાંમાં આવેલી ખીજ એક સુંદર જગા છે, ત્યાં પિકનિક માટે સુગમતા છે.

ચાંખાની ખીજમાં વાઘ, રીંછ અને ખીજાં રાત્રી પશુઓ ઘણાં છે. શિકારીઓ એને સ્વર્ગ માને છે. નિર્દોષ પ્રાણીઓની ક્ષત હિંસા ખાતર હિંસા કરવી એને એ લોકો ‘સ્પોટ’ કહે છે !

મધ્યાના રંગો ત્યાં અલિસારિકાની માફક ત્વરાથી આવ-જા કરે છે. ચાંખાની ખીજના પહાડો ઉપરની વન-રાજિમાં લાલ, પીળો અને વાદળી અનેક રૂપે દેખાય છે. પવન સાથે ખેત્રતાં પછો હૃદયને નચાવે છે અને આથમતા સૂરજનાં કિરણો પહાડો ઉપર ચિત્રવિચિત્ર વિભ્રમે ઉત્પન્ન કરે છે. ચિત્રકારની પીંછી ચાકી જાય એવું કામ છે. ટિંગેટ તરફ પીઠવાળા મણિમહેશ પહાડ ઉપર જો આંખો જાંણુડિયો હોય તો કાશ્મીર તરફ જરડો ફેરવેલા બાદરવા પહાડ ઉપર આંખો વાદળી હોય. પૂર્વ તરફ કુકુ અને કાંગરાની ધાર આગળ બૂખરો હોય તો પશ્ચિમે રાવી નદીના ઊગમ આગળની ગિરિમાળા ઉપર બદામાં અને લીલાનું કોઈ વિચિત્ર મિશ્રણ હોય. અને વૃક્ષોની વિવિધતા પણ અનંત દેખાય. જોક, પાઈન, રોટેડગ્રોવ, ચેસ્ટનટ, મેપલ, વૉલનટ, એપલ, શરીષ, દેવદાર,.....ગણતાં યાક લાગે; એ બધાં ગુદી ગુદી પ્રકૃતિનાં માણુસો જાણે એક જ ઘરમાં હળીમળીને રહેતાં હોય તેવાં લાગે. કોઈ પણ પ્રકારના અપહ્રા વગર મૂંગાં મૂંગાં એકબીજાંની અગવડ-સગવડ સહી લેતાં હસતાં હસતાં બધાં સાથે રહે છે. પ્રસંગે એક ઝાડ ઉપરની વેલ ખીજ

ઝાડ ઉપર પણ લેગાલેગી વીંટાઈ જાય, પરંતુ કોઈ પણ જાતનાં વેરઝેર નહિ. હસવું એ જ એમનો ધર્મ; મૌન એ જ એમનું ભૂષણ. કોઈની ડાળે સમજી કે ગીધ પણ બેસે; કોઈની ડાળે ખુલ્લખુલ કે કોયલ પણ બેસે. કોઈને એમ નહિ. કે ગીધથી હું અલડાઈ ગયું ને ખુલ્લખુલથી પાવન થઈ ગયું. સમઢરીની જાની જનો જેવાં આ વૃક્ષો માનવજંતુને ઘણું શીખવે છે. એ ઝઘડાખોર જંતુને ડાહ્યું કરવા તો યું ડલહાઉસીતું નિર્માણ નહિ હોય !

ગકદોટા પહાડ ઉપર જઈએ. ત્યાંથી બે દરયો—ભૂદયો, બે સૃષ્ટિઓ—દેખાય છે : એક તરફ હિમાદ્રિ અને ચાંબાની ખીણ આપણે જોઈ ગયા તે; બીજી તરફ સૂર્ય લગવાનના ઉઘ્ર તાપથી તપી રહેલાં પંલખનાં મેઢાનો, જેમાં નરી આંખે બીઆસ, રાવી અને ચિનાબ એ ત્રણ પ્રૌઢ તરંગિણીઓ દેખાય. દૂરખીનની મદદથી લાહોર—અમૃતસર પણ જોઈ શકો. આખો વિશ્વાર વિશ્વના કર્તાની અનંતતાનો ચિત્તાર આપે. એ નદીઓ ઉપરથી પ્રાચીન ઋષિઓએ કવેલી ઋચાઓના પડયા સાબળી શકો. ત્યાં તમને વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ—એ મહર્ષિઓ બેઠેલા દેખાય અને એમની ઋચાઓના અધિષ્ઠાતા જેવા લગવાન શંકરને તમે બીજી તરફ મણિમહેશના શિખર ઉપર શિદ્ધામન વાળીને બેઠેલા જોઈ શકો. સૂર્યનું તેજોમય ભર્ગ સર્વત્ર વ્યાપેતું નિહાળી સચરાચરની એકાત્મતાનો નાદ વાગે. આવું ડલહાઉસી હિંદુ પ્રજાસિકાના આધાર વિના જોઈ શકાય જ નહિ. ધર્મની ભાવના વગર રચાસ્વાદનો અનુભવ અપૂરો રહે છે એવું હું વિનમ્રપણે માનું છું.

અંતે એ જ કે કલહાઉચી સુંદર છે. ણાદ્ય સૌંદર્ય જેટલું જ તેનું આંતર સૌંદર્ય છે. ત્યાં નગાધિરાજ છે. ઋગ્વેદના સમયની નદીઓ છે. ચાંખા જેવી પ્રાચીન નગરી છે. કેટલાક પુરાતત્ત્વવિદોએ માનેલું હાટકક્ષેત્ર પણ ચાંખાની નજીક છે. શંકરની ઉપાસનાની ભૂમિ કાંગરા તેની નજીક છે. અને નાગરા આની આસપાસના પ્રદેશમાંથી (હાટક ક્ષેત્રમાંથી) ગુજરાતમાં આવેલા એવી અર્ધચંભાવના, અર્ધ-કદપના સાથે વિરમું ધું.

સને ૧૯૨૯માં જ્યારે હું પહેલવહેલે દિલ્હી ગયો ત્યારે ગોખી મારેલો મોગલોનો ઇતિહાસ કંઠસ્થ હતો. એટલું જ નહીં પરંતુ સાથે સાથે હૃદય પડે પડે મોગલ શાહજહાંએ અને બેગમો પણ ખેલતી હતી. ત્યારે હું લેખક નહોતો પણ કલ્પનાની કૂંઠકૂંદી તો એવી આજ દિન સુધી મેં અનુભવી નથી. નૂરજહાં અને મુમતાઝમહાલ જલે પડદાનશીન બેગમો હતી, પણ મારી આગળ કદી પડદો રાખતી નહોતી અને હું પણ—હું માતું છું ત્યાં સુધી—સુધક અને વિનીત હતો. મેં એમનો પડદો ખસેડવાની ધૃષ્ટતા કરી નહોતી. મને સંસ્કારી લેખી તેઓ પોતાના પડદા ફર કરતી. શી ભવ્ય એમની અદા હતી ! કેવી તેજસ્વી એમની કૂટલી આંખો હતી ! આજે પણ એ સાંભરે છે.

દિલ્હીના સ્ટેશને ભિતરતાવેંત મારી કલ્પના મને છોડીને દોડવા લાગી. નૂરજહાં, મુમતાઝમહાલ ઉર્ફે અર્જમં-દખાનુ, જહાંગીર, શાહજહાં, ઇતિમાદ-ઉદ્-દૌલા, અસફખાન, દારા શિકોહ, જહાંનારા, રોશનઆરા—એ બધાં દિલ્હીના આસમાનમાં મને આસાનીથી ફરતાં દેખાયાં. ત્યારે હું લેખક નહોતો, નીકર કલ્પનાના જોરે કેટલીયે નવલકથાઓ

ચીતરી નાખત. આજે લેખક બની બેઠો છું પણ કંપનાની પાંખોમાં જોર રહ્યું નથી, દિલમાં રંગ રહ્યો નથી. અકબર, અબુલ ફઝલ, ફૈઝી, રાજા માનસિંગ, ટોડરમલ્લ, ખીરખત્ર, ભગવાનદાસ—એ બધાને દીવાન-ઈ-ખાસમાં બેઠેલા હું જોતો અને તાનસેન મિયાંની ટોડી પણ સાંભળતો. જેમુઘટ પાદરીઓ, જૈન સૂરિઓ, પારસી મોબેદો અને હિંદુ ધર્માચાર્યાને ધર્મની ચર્ચા કરતા અકબરની સામે બેઠેલા જોતો. અકબર તેમને માનથી સાંભળતો અને આખરે ચોતાના દીન-ઈ-ઈલાહી ધર્મની સ્થાપના કરવાના વિચારે આંખો મીંચી દેતો.

આંખો મેં મીંચેલી હતી અને યંગમાં બેઠેલા અમે ત્રણ-ચાર જણા ઊછળવા લાગ્યા એટલે આપોઆપ ખસી ગઈ.

એ દિલ્હી રાજેન્દ્રખાણુનું નહોતું, લૉર્ડ ઈર્વિનનું હતું; આપણું નહોતું, પારકું હતું. પણ એ તો દિલ્હીનો સ્વભાવ જ છે. એ કોઈનું થયું નથી. આજે પણ ક્યાં એ આપણું છે? સરકારી અમલદારોનું, તુમારોનું, ચકચકિત પટ્ટાવાળા અપરાધીઓનું, ખેડખાંઓનું છે. પાંડવોએ ત્યાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ સ્થાપ્યું ત્યારથી તે આજ સુધી દિલ્હીનો રુઆગ અમલદારીનો રહ્યો છે.

સને ૧૯૩૨માં ખીજી વાર ગયો ત્યારે પણ દિલ્હી એનું એ હતું. એંજલ ઓફ પ્રિન્સિપલની બેઠકો મળતી હતી. ચારેતરફ દોરદમામ, દોશની અને ઝાકઝમાળ દેખાનાં હતાં. વાઈસરોયનો વરચોટો જોતાં દેવાધિદેવ ઇન્દ્રના દર્શન થતાં અપ્સરાઓમાં અમલદારો અને સાક્ષી બંધિત રાજાઓ હતા.

ત્યારે નવી દિલ્હીમાં રાજેન્દ્રભાણુ, જવાહરલાલજી કે, પંતલને રહેવાને ઓરડી પણ ના મળી શકે. ધોતિયું પહેરીને જતાં પગ ધૂણ જાય. વિકૃલભાઈ ધોતિયું પહેરતા, પણ એ તો સ્પીકર થયા હતા ત્યારે. એ એક જ ધોતિયાવાળો એવો હતો કે જે પાટલૂનવાળા અંગ્રેજોને ધુભવી શકતો. વાઈસરૉયના આલિશાન રાજમહેલમાં એક દિવસ ધોતિયાવાળો રાષ્ટ્રપ્રમુખ બેસશે એવું કોઈ પણ ડાહ્યો ગણ્યોતો. માણસ ત્યારે માનતો નહોતો. રણછોડજીના મંદિરમાં જેમ પાટલૂન પહેરેલો જઈ ના શકે તેમ વાઈસરૉય સાહેબના નવા દિલ્હીમાં ધોતિયાવાળો જવાનો વિચાર મુઘ્ધાં ના કરે! મને યાદ છે કે મારી માથે ૧૬૩૨માં એક ધોતિયાવાળા બાઈ હતા. તેમને એસેમ્બલી હોલ આગળ એક અક્સરે રાક્ષી રોકેલા. આખરે અમારી બંનેની પાસે સ્પીકરનો પાસ લેયો, એટલે પેલા અક્સરના કચવાતે મને અને કરડી નજરે તેઓ આવી શક્યા. ત્યારે પાટલૂનવાળાઓનું બહુ જોર હતું. આજે પાટલૂનનાં પુન પરવારી ગયાં છે!

દિલ્હીની જમીન ગોઝારી ગણાય છે. કુતુબમિનાર ઉપરથી એક પછી એક તેર નગરોનાં ખડેરા બતાવવામાં આવે છે. પાંચ પાંચ હજાર વર્ષમાં જે જે રાજવંશો, રાજવીઓ, રાજપુરુષો રણસંગ્રામમાં યા રાજમહેલમાં અવગતે ગયા હશે તે તમામ દિલ્હીનાં દ્વર દ્વરનાં ખડેરામાં રાતના પહોરે ધૂમાધૂમ કરતા હશે.

માણસને જાની થવા સારું લાખણો કે ઉપદેશો આપ્યા કરતાં કુતુબમિનાર ઉપર ચઢાવી પેલાં ખડેરા અને ટેકરાઓ

તરફ આંગળી બતાવવી એ વધારે અકચીર ઇલાજ છે. સ્વર્ગ અને નરક કોઈએ જોયાં નથી. ખડેરા અને માટીનાં દેશં સૌ જોઈ શકે છે. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન જે જોપરીમાં ભયું હશે તેને પણ માટીમાં જ વિરામ પામવાનું છે. દિલ્હી જોયા પછી જેને જ્ઞાન થતું નથી તેને બીજા કશાથી થતું નથી.

દિલ્હીમાં દારા શિકોહ જેવા જ્ઞાનીનું જૂન કરવામાં આવ્યું. દિલ્હીમાં ગાંધીજી જેવા મહાત્માનું પણ જૂન થયું. દિલ્હી ગોઝારું છે; મનુષ્યને જ્ઞાન આપવા ખાતર તે ગોઝારું બન્યું છે.

દિલ્હીને સ્થાને પાંડવોની રાજધાની ઇન્દ્રપ્રસ્થ હતું એવું કનિંગહામ અને બીજા ઘણા ઇતિહાસકારો માને છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ ‘ઓકલા’ આગળ હતું કે લાલ કિલ્લાની જગાએ હતું કે કુતુબમિનારની દક્ષિણે હતું કે ક્યાં હતું એનો કશો પુરાવો નથી. ત્યાં કંઈ હતું. પાંડવોએ પછીથી હસ્તિનાપુરમાં રાજધાની કરી, છતાં તે બીજી રાજધાની રહ્યું. પાંડવો પછી એકાદ હજાર વર્ષ સુધી તેમાં રાજધાની રહી. પછી મૌર્યો અને ગુપ્તોના સમયથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ એક ગામડું જ રહ્યું અને પાટલીપુત્ર ભારતની રાજધાની બન્યું. ઇન્દ્રપ્રસ્થને દિલ્હી નામ ક્યારથી મળ્યું તેની પાકી માહિતી કોઈને નથી.

કાદીયાન અને દુબેનસંગ જેવા ચીની સુસાક્ષરો (ઇ. સ. ૬૦૦-૬૪૦) દિલ્હીનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. મહંમદ ગઝનીને તેણે આકર્ષ્યો નથી. અલ-બ-રૂની દસમા સદીમાં

સારતમાં રહી ગયો, તેણે પણ દિલ્હીનો ઉદ્દેશ્ય કયો નથી. કનોજ, મથુરા, યાલેશ્વર એ બધાંનો તેણે ઉદ્દેશ્ય કયો છે એટલું જ નહિ પણ કનોજ, મીરત, પાણિપત વગેરે સ્થળોનો નિર્દેશ છે પણ દિલ્હીનું જાણે નામનિશાન નથી. મહંમદ ગઝનીએ મથુરા અને કનોજ લીધાં તેવી વાત મહંમદ ગઝનીનો ઇતિહાસકાર ઉત્તખી લખે છે. પણ દિલ્હી જેવી કોઈ જગાની તેણે નોંધ કરી નથી.

આ ઉપરથી એટલું જ કહી શકાય કે મહંમદ ગઝની ચઢી આવ્યો ત્યાં સુધી દિલ્હી ફક્ત એક સાધારણ ગામડું જ હતું. દિલ્હીની જગાએ જ ઈદ્રમસ્થ હતું તે વાત અકબરનો વજીર અબુલફઝલ નોંધે છે. તે એમ પણ નોંધે છે કે, ઈદ્રમસ્થ પુરાણ કિશ્તની જગાએ હતું. દિલ્હીનો ઇતિહાસ રાજા અનંગપાળના વખતથી અગિયારમા સદીથી મળી આવે છે.

દિલ્હી ફર છે, એ કહેવતનો મને ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ પછી ઠસો અર્થ રહ્યો નથી : દિલ્હી નજદીક થઈ ગયું છે, ઘણું નજદીક થઈ ગયું છે. ઇન્ડસ્ટ્રિઅલ પ્રદર્શન વખતે અમદાવાદનો લગભગ દરેક માણસ દિલ્હી જઈ આવ્યો હતો. પાસેના હેર કટિંગ સલૂનવાળા મારા વાળંદ મિત્રની મેં તપાસ કરાવી તો મને કહેવામાં આવ્યું કે પોતે દિલ્હી મશીનરી લેવા ગયા છે. જ્યારે તે પાછા આવ્યા ત્યારે બે-ત્રણ હેર કટિંગ મશીન (સંચા) લાવેલા. મને ઘણાઓ ત્યારે પૂછ્યા કરતા કે તમે પ્રદર્શન જોવા કેમ દિલ્હી જતા નથી ? હું જુદાં જુદાં ઘડનાં કાઢતો, પણ ખરી વાત એ

હતી કે માગી પાસે વધારાના પૈના નહોતા વળી ડકકાઈનું પ્રદર્શન કરવા સારુ દિંદી સુધી માટે જવાની જરૂર શી હતી? એ બે પ્રદર્શન ભરી રાજ્ય

એમ તો દમ-આર વખત દિંદી ગયો હોઈશ, પણ માગી ટિકિના પૈમા એ કદી ખરચ્યા નથી, ખરચવા ઇચ્છા નથી મોકલે તો જરા તૈયાર હીએ, નીકર અમદાવાદમા સુખી હીએ દિંદી કરવેરા નાખનાગએનુ ગામ છે એવા એવા કરવેરા ત્યાંથી નખાશે કે માણ્યોની પાને દિંદીની ટિકિ તો બાજુએ ગઈ પણ એશન જવા સારુ બનનુ ભાડુ પણ નહિ ગે.

પેશ્વાઓએ દિંદી લૂટ્યું હતું અને રાજમહેલના દાખગનુ રૂપુ ગળાવી દોડિયા બનાવ્યા હતા એ પૈનાનુ નુ થયુ તે આપણે જાણતા નથી નાયગાન ને આતશબાહુ થયા હશે. એવુ આપણે ચોક્કસ જાણીએ છીએ કે પેશ્વાઓએ દિંદી લઈને ભારત ગુમાબુ આપણા ડેપુટી મહારાષ્ટ્રી બધુઓ નાની નાની વાતોમા પડી રાષ્ટ્રી મટી મહારાષ્ટ્રીય બની જાય છે ત્યાં પેશ્વા યાદ આવે છે પણ એમા એટલા મહારાષ્ટ્રી પેશ્વાઓનો વાક નથી, ગુજરાતી પેશ્વાઓ પણ ગાજ્યા જાય તેવા નથી. બગાડ, બિહાર, પંજાબ બધે જ દાખરુ ગળાવી નાખે તેવા પેશ્વાઓ છે હુ તો માનુ છુ કે રાજકારણમા 'મહા' શબ્દ જ લખતાનો વાચક છે

દિંદી એ ત્રણે ને પચાસ દહાસ સુધી પ્રભાવનોને લટે તો અવારનવાર તેને લૂંટવુ પડે. દિંદી અનેક વાર લૂંટાયુ છે.

તૈમુરલંગ, મહંમદ ઘોરી, નાદિરશાહ, અબ્દલ્લિ, પેશ્વા આદિ સૌએ એને લૂંટ્યું એવી વાતો ઇતિહાસમાં નોંધાઈ છે. પણ દિલ્હીએ ભારતની જનતાને કેટકેટલા ઐકાથી કેટકેટલી લૂંટી છે તેની વાત કોઈએ નોંધી નથી ! કેવળ મુસાફર ખર્નિઅરે ખુસ્તા દિલ્લે એક વાત સત્તરમા ઐકામાં લખી. તેણે કહ્યું કે મહેલો ને મસ્જિદો બાદ કરતાં દિલ્હી કંગાળ છે. મારીનાં અણતર ને ઘાસનાં છાગરાનાં ઘરો હતાં. ઈંટ અને ચૂનાનું નામોનિશાન નહોતું. રાજધાનીમાં અધેર હતું. ઉમરાવો કાવે તેમ કરતા ને કાઢ્યા કાઢ્યા કરતા. ચારેતરફ લાંચ, રુસ્વત, અધેર અને અનીતિ ફૂંડ્યાં-ફાંડ્યાં હતાં. આવું એ ! દિલ્હી આઠ-દસ દાયકાઓ પછી પેશ્વાઓએ ને લૂંટ્યું હતું તો તેમાં શું લૂંટવાનું હતું ? અને આજે પણ, લલ્લેઆપણા રાષ્ટ્રપતિ ભવ્ય રાજમહેલમાં રહેતા હોય, દિલ્હીમાં કશું લૂંટવા જેવું નથી.

દિલ્હીની ગલીઓમાં આજ પણ છસો-સાતસો વરસ અગાઉ થઈ ગયેલા કવિરાજ અમીર ખુશરુના શબ્દો કાને પડે છે. સાતસો વરસથી એ જીવતો છે. એની બાની લોકોના હૃદયમાં છે. અમીર ખુશરુનું ખંડેર ચવાનું નથી. એની આરામગાહ પર દિલ્હીની ભાવભીની જનતા ફૂલોનાં આંસુ સારે છે. દૂર દૂરના ગામડિયાઓ પણ કવિની કબર પર પોતાની રાજમાંથી બચાવી ખરીદેલાં ફૂલ સજ્જા નેત્રે મૂકે છે. બાદશાહોના પણ બાદશાહની એ કબર છે, અને તેના પર લેખ છે કે :

‘સરસ્વતીનો શાહ અમીર ખુશરુ અહીં સૂતો છે. એના

શબ્દોની ચરિતાને કાઠે લાખ્ખો નકાયા છે અને હૃદયની તરસ છિપાવી બેઠા છે. આપું જળ નથી સ્વર્ગમાં, નથી બીજે. લોકહૃદયનો આ અદ્ભુત પોપટ બુલબુલને પણ લગાવે છે. એનું મૃત્યુ નથી.’

દિલ્હી જાવ તો અમીર ખુશરુની આરામગાહનાં દર્શન લેજો. ત્યાં તમને સાચી શકાનશાહતની ઝાંખી થશે. તમારું હૃદય એની કબર ઉપરનું બુલબુલ બની જશે. તમે શાંતિ અને તૃપ્તિ પામશો. માટી અને પથ્થરનું દિલ્હી ભૂંસી જશે. સ્થૂલ જાહોજલાલીને માટીનાં ઢેકાં ગણશે. વીસરેલો આત્મા જોતા થશે. વર્તમાનનો તમારો નયો ઊતરી જશે. ભૂતકાળની કલ્પનાઓ ઓસરી જશે. ભવિષ્યની આશા-દુરાશા ટળી જશે અને કવિહૃદયના સાતત્યમાં અમરતાના ધૂટકા પીશે.

બે જ વસ્તુઓ દિલ્હીમાં અમર રહેશે :

(૧) અમીર ખુશરુની આરામગાહ.

(૨) ગાધીજીની મસ્જિદ.

આ બે મિત્રાયતું બધું જ માટીનાં ઢેકાં બની જશે, ન હોતું થઈ જશે

પ્રચપણમાં મુગલ ઇતિહાસ વાંચતો જઈ ને દિલ્હી અને આગ્રા કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમ્યા કરે. ક્યારે એ શહેરો જોઈ, ક્યારે મુગલોના મહેલોમાં જમીને જેમું, ક્યારે એ ઘાઘા શહેનશાહો, બેગમો, શાહજહાંઓ અને શાહજહાંઓની ભૂતાવળના મરમર મરમર અવાજો સાંભળું, એ પ્રમાણે રાજ થયા કરતું. ઇતિહાસનો વર્ગ શરૂ થાય એટલે હૃદય ધનયન નાચે. મુગલ ઇતિહાસ સાંભળવો અને વાંચવો એના જેવી મજા મારા બાળજીવનમાં મેં બીજી અનુભવી નથી.

ત્યારે મારા શિક્ષકના મોંએ હું તાજમહાલની કથા સાંભળતો. આગ્રા એટલે તાજ અને તાજ એટલે આગ્રા, એવું મગજમાં ઠસી ગયું હતું. તાજમહાલનાં ચિત્રો શોધી શોધીને જોયા કરતો. બાળમગજ હતું, દાંપત્યને રસ સમજવાની શક્તિ નહોતી, પરંતુ શાહજહાંનને રહતો હું જોયા કરતો અને એ રુદનમાં મારું રુદન પણ ભળી જતું. બાળકના હૃદયમાં જે સ્વાભાવિક સહૃદયતા અને કેમળતા હોય છે તેનું એ પરિણામ હતું.

મારે તાજમહાલ જોવા જવું છે એવું દાદીમાને હું કહ્યા કરતો, પણ મારું ગણિત ઘણું કાચું હોવાથી અને

૩૩ ટકા પાસ માર્કસની ચિંતા મને તથા વાલીઓને કોટે વળગેલી હોવાથી આગ્રા અને તાજમહાલ બાજુ ઉપર રહી જતાં અને ચક્રવર્તિ વ્યાજના દાંખલાઓ રંગીલી કંપનાઓમાં પૂજા મૂકતા. ગણિત મારી સ્વાભાવિક રસવૃત્તિનો કચ્છરંધાણ વાળતું, મારાં આશા ને ઉમંગના બુદ્ધિ કરી નાખતું. એના ભય અને ત્રાસથી મારું હૃદય છંદાઈ ગયું. ગણિતના શિક્ષકો મને સાક્ષાત્ ચમકાવે એવા લાગતા. લાકડાવાળાનું ગણિત મને ફાંસીના લાકડા જેવું લાગતું. ફાંસી તો એકવાર હોય પણ આ તો રોજની ફાંસી હતી !

રોજ હું ફાંસીએ ચઢતો અને બગલમાં તાજમહાલ સાથે રાખતો—એ મને બચાવી લેતો. ગણિત પછી ઇતિહાસનો વર્ગ રહેતો. એ મારું જીવનદાન હતું. એણે મારું વિદ્યાર્થીજીવન સદા બનાવ્યું.

હું ઇંટરમાં આવ્યો ત્યારે તાજનાં સ્વપ્નાં તાજાં થયાં. પાંચ-સાત વરસથી દિલ અધીરું બન્યું હતું. વળી હું પુખ્ત ઉંમરનો હતો. શાહજહાનની વ્યથા સમજવા ઉંમરે મને સ્પષ્ટાર આપ્યો હતો. મુમતાજ જેમ શાહજહાનની પ્રિયતમા હતી તેમ મારા જેવા યુવાનોની પણ શું સ્નેહ-રાહી નહોતી ? અમે બધા કોલેજમાં ભણતા હતા અને કોમળ લાગણીઓના સંચાર અનુભવતા હતા. સ્નેહની વ્યથા કંપનાની બહાર નહોતી.

થોડાઘણા પૈસા બચાવી-સાટીને અમે ત્રણ-ચાર સ્નેહી-પાંચે દિલ્હી-આગ્રાની મુસાફરી ખેડી. ગાડી છુકછુક

બોલતી હતી; હું તાજ તાજ તાજ સાંભળતો હતો. દૈનમાં અમે પત્તાં રમતા ત્યારે જેટલી રાણીઓ મને મળતી તેટલો મને ઉમંગ રહેતો. એમાં મુમતાજમહાલ કઈ એના વિચારમાં હું પડી જતો. કાળીની રાણી મને સદાય નૂરજહાં લાગી છે. લાલની રાણીને મુમતાજ માની છે. ચોકડી એ જહાંનાશ ને કુહી એ રાશનઆરા. ગંદાપાનાં ચિત્રોમાં મારે મન મુગલાઈનો ઇતિહાસ ભર્યો છે.

સને ૧૯૨૬માં મેં આચા પહેલવહેલું 'લેથુ'. નામતે હૈયે અમે બધા સ્ટેશને ઊતર્યા. 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર મને લેવા માટે શું મુમતાજ આવી હશે? આશામાં ને આશામાં હું એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી 'પ્લેટફોર્મ' ભ્રમણ કરતો. ના, તે નહોતી આવી. ક્યાંથી આવે? એ તો બિચારી પોતાની આરામગાહમાં ત્રણસો વર્ષથી સૂતી છે. મારે ત્યાં જવું જોઈએ. મારે એની કબર આગળ કદમગોસી કરવી જોઈએ. એ મારી રાહ જુએ છે. એ ઊડી શકતી નથી.

ટાંગામાં બેઠા. ટાંગો ચાલ્યો. આ આચા! આ મુગલોની એક વખતની રાજધાની! સમય! તું આવો કંગાલ ને ચીંથરેહાલ બની ગયો છે! સમય! તું આત્મભાન વીસરી ગયો છે કે તું જિંદગીમાં છે? આરેતરફ છુલ્લૂંતા, દરિદ્રતા, દીનતા. સમય! તું મૂર્છિત છે. સૌંદર્ય! તું ધરતીના પેટાણમાં કાં તો સમાઈ ગયું છે કે આકાશના ધુમ્મટમાં ઊડી ગયું છે. ઇતિહાસ! તેં જૂડી સાક્ષી પૂરી છે. મુગલાઈ! તારો મહિયુ ક્યાં છે? કે તે ફૂટી ગયો? તો તેની વેરાયલી કણીઓ ક્યાં? ક્યાં છે, એક નાનીસરખી રજકણ પણ ક્યાં છે?

વિપાદનાં વાદળાંમાંથી રસ્તો કાઢતો અમારો ટાંગો એક ખંગાળી હોટેલમાં પહોંચી ગયો. હૃદયમાં રડારોળ હતી. નિરુત્સાહથી ગાત્રો ટાઢાં પડી ગયાં હતાં.

આશ્રા કંગાલ, રડતું, દીન કોઈ ભિખારુ હતું. થાક્યો-પાક્યો હું પથારીમાં પડ્યો. માકણ અને ચાંચક મારી આગતાસ્વાગતા કરતા હતા. અડધી તૂટેલીફૂટેલી સીલિંગમાંથી ઊંદરડાઓની ફદ્દફદા થતી હતી. દૂરથી કોઈ મીઠો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. અવાજ વિસ્તરતો ગયો, માધુર્ય ઊભગતું ગયું. દદ્દ હમરીમાં હતું. હું જરૂર માતું છું કે એ ગાન મુમતાજનું હતું. હું ઝિંધી ગયો.

વહેલા ઊઠવાની ટેવ નહિ છતાં વહેલો ઊઠ્યો. ખારી-માંથી મેં આશ્રા જોયું. આશ્રા શહેર નહોતું, અશાન હતું, કપ્રસ્તાન હતું. હું કપ્રસ્તાનમાં સૂતો હતો. પંખીઓ પણ સાંભળ્યાં નહિ. બે-ત્રણ મરેલાં કે મરવા પડેલાં ઝાડ યાદ છે. મુમતાજનો શોક ત્રણસો વર્ષથી એવો ને એવો જાણે આખું આશ્રા પાળી રહ્યું ના હોય ! કવાલી, હમરી અને કબર એ ત્રણ એટલે આશ્રા. ત્યાં જે વસતી છે તે બધી કબરોની ભૂતાવળ છે. હું તો માણસો નહિ, ભૂત જોતો હતો. દિઢ્ઠી પણ ભૂતાવળથી ઠસોઠસ લરેલું છે. ફરી કહું કે દિઢ્ઠી અને આશ્રા ભૂતોની નગરીઓ છે.

ટાંગો ઊપડ્યો. કંગાળ લત્તાઓમાંથી જમના નદીને કાંઠે અમે આવી પહોંચ્યા અને થોડીવારે સ્વચ્છ આકાશમાં જાણે ગુપ્તતા વ્યાપી હોય એવો, આંખને ઠારે તેવો ધુમ્મટ જોયો. ટાંગો રંગમાં આવી ગયા.

અને મેં તાજનાં દર્શન કર્યાં. એની આભાધી હું અંતર્ધ ગયો. એના મનોહર ધુમ્મટનો કંદોરો અમ્મરાની કટિ જેવો છે. એ ધુમ્મટનો ઉડાવ, ઘેરાવ અને અંતિમ સંકેત એ ત્રણેમાં સ્ત્રીની, યૌવન, પ્રૌઢ્ય અને વૃદ્ધ્ય એ ત્રણે દશાઓનો પૂર્ણ સંકેત કલાકારની પ્રતિભાએ રજૂ કર્યો છે. તાજના ધુમ્મટની આગળ વિનસ-દ-મિલોની સ્થૂળ પ્રતિમા ઝાંખીજી લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણ આરા સ્થપતિઓ હતા, પરંતુ સૌંદર્યનું સાંકેતિક દર્શન કરાવી શકવાની તાકાત એમની સ્થૂળ કલ્પનામાં નહોતી.

તાજ એ હિંદુ સ્થાપત્યનું શિખર છે. એ સ્થાપત્ય અરબી (સેરાસિનિક), ઈરાની કે તુર્કી એકે નથી. એના પાંચ ધુમ્મટોનું વિધાન હિંદુ સ્થાપત્યના ‘પંચરત્ન’ના સિદ્ધાંતને અનુસાર છે. તાજના ધુમ્મટનું વિધાન હુમાયુની કબરને અનુસરતું નથી, પરંતુ જાવામાં ‘ત્રેમણાણ’નું જે ૧૧મા સૈકાનું મંદિર છે તેના ધુમ્મટને અનુસરીને છે. ‘પંચરત્ન’નો સિદ્ધાંત હિંદુ સ્થાપત્યનો છે અને જૌદ્ધ વિહારોમાં એ સિદ્ધાંત નજરે પડે છે. પંચરત્નના સિદ્ધાંત પાછળ શિવની પંચલિંગી ભાવના છે. તે પાંચ લિંગ તે પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ.

સ્થાપત્ય ઉપર લખવાનો મારો અધિકાર ફક્ત માગી લીધેલો છે. ક્યુર્યુસન અને હેવેલ વાંચીને ઉપરની નોંધ મેં કરી છે. એ સિદ્ધાંતો બરાબર છે કે નહિ તે કહેવાનો આધકાર મને છે નહિ.

તાજનું સૌંદર્ય એના વિધાન ઉપરાંત એના વાતાવરણમાં

અને એની પાછળના ઇતિહાસમાં રહેલું છે. યમુના નદી અને શાહજહાનની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ. એના સંયોગથી સ્થાપત્યમાં છવ ઉપરાંત વાચ્યા આવી છે. તાજ એ આરસનું કાવ્ય નથી, હૃદયનો આરસ છે. કલાકારે શાહજહાંની રંગે-રંગમાં ઊતરીને પોતાનું સંવિધાન કયું છે.

એના ધુરન્ધ્રમાંથી હું દાખલ થયો ત્યારે નાડીઓ નાચવા લાગી, રોમરોમ કંપ થયો, પ્રેમથી ઊભરાતી અર્જુનમંદ્યાનુ ભેગમને-મુમતાજને-મેં તાજના ગર્ભદ્વારે ઊભેલી ભેઈ. એના સ્થૂળ દર્શનથી હું કૃતકૃત્ય થયો. યૌવનનો વિશ્વાસ મારી રસવૃત્તિને આકર્ષવા મથી રહ્યો હતો, પરંતુ એ રસ-વૃત્તિ સ્થૂળની સીમા વટાવી ગઈ હતી. મુમતાજની આંખોની વાચા મને મુગ્ધ કરતી હતી, હૃદયના ઉન્માદને શરમાવતી હતી અને સૂક્ષ્મ રતિની વણખીસી ઉપાનું દર્શન કરાવતી હતી. એ અનુભવ આજે અત્તાવીમ વસૂતો વીતી ગઈ છતાં હું વ્યક્ત કરી શકતો નથી. પ્રેમ એ કોઈ દિવ્ય અનુભવ છે એટલું જ કહીને અટકું છું.

કલાકો મુઘી તાજમાં બેઠો. વહેલી યમુનાને પણ ભેંચા કરી. દૂરના રાજમહેલમાં બેઠેલા શાહજહાનને પ્રિયાની કબર ઉપર આંસુ મારતો એકલવાઈ સૂધ્યામાં કરમાતો હું રૂપનો હતો.

આશા મરેલું છે પણ એનું સ્થાપત્ય છવનું છે. મરી ગયેલું રૂતેડપુરસિકિ પણ લવ્ય છે. મૃત્યુની ભવ્યતા કંઈ જોડી દોતી નથી. ત્રિકંદરામાં અકબરની કબર છે. જેનું છવન લવ્ય હોય તેની કબર પણ લવ્ય હોવી ભેઈએ

એવો આગ્રહ ના હોવો જોઈએ. નેપોલિયનની કબર-પેરિસની 'આંવલી'—મને લબ્ધ લાગી નથી. પરંતુ જહાંગીરના અને નૂરજહાંના પિતા ઇતિમાદ-ઉદ્-દૌલાની આગ્રામાં આવેલી કબર અને તેના ઉપરની ઇમારત લબ્ધતાનું સુંદર ઉદાહરણ છે. ઇતિમાદ ઉદ્-દૌલા બાબતમાં કશું લબ્ધ હોવાનું નોંધાયું નથી એટલા કારણે એ ઇમારતમાં સ્થાપત્યની શ્રેષ્ઠતા સિવાય આપણને બીજા કશાનું દર્શન થતું નથી.

આગ્રા જોતાં દુઃખ થાય, પણ ધરાવાય નહિ. આગ્રાને આંસુની નગરી કહી શકાય. તાજમાં આંસુ છે. ફત્તેહપુર-સિક્રિમાં આંસુ છે, સિકંદરામાં આવેલી અકબરની કબરમાં આંસુ છે, કેમ કે જાટ લોકેએ એકવાર તેને તોડફાડી ખોદીને અકબરનાં અસ્થિને અમિદાહ હીવાનું ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે! જીવનમાં જે કદાપિ પરાજય પામ્યો નહોતો એવો મહાન સમ્રાટ અકબર મૃત્યુમાં નિરાધાર બન્યો !

લખનઉ કોણે વચાવ્યું તેની ઐતિહાસિક માહિતી નથી, પરંતુ લક્ષમણપુર ઉપરથી લખનઉ થયું હોવાનું ઇતિહાસવાળાઓ કહે છે. લક્ષમણપુર નામમાં જરા પણ ઝમક નથી. લક્ષમણ રામના ભાઈ થાય તેથી નામ પણ આરુ ગણાય એવું માનવાને કારણ નથી. આરુ થયું કે લક્ષમણપુરનું લખનઉ થયું. લખનઉ શબ્દની રીતક, એનો થકકો, એનો ધ્વનિ, અરેખર મોહક છે—ખીજા કોઈ કારણે નહિ તો એ નામની ખાતર પણ ત્યાં જવાનું મન થઈ જાય. ત્યાં ગયા પછી આરને બદલે આઠ દિવસ રોકાવાની ઇચ્છા થાય એવું આ નગર મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનું સુંદર ઉદાહરણ છે.

લખનઉ એટલે મૂટેલો આનંદ, વિવેક અને વિનયની પગકાપડા, લચ્છેદાર ઉડુંની રેલમછેલ, પાનપટ્ટી અને મગજ બહેલાવી નાખે તેવો જરહો, ટીકીયાં અને શાદી દુકાન. ખીરીયાની તો લખનઉની જ. તે ખાઈને બે પાન જમાવી દો તો દુનિયા પીગરી જવ અને બેહેસ્તમાં વિચરો. એની મહેફિલ, એની ગ્રાયરી, એની નવાખી રીતરમઝ, એના નળકનથી ભરેલા ‘આદાબઅર્ઝ’ અને એવા તેવા લચ્છેદાર ઉડું શબ્દો, બેતબેતામાં આપણને નવાબ નહિ તો નવાબના

દિલોજન દોસ્ત જેવા તો કરી મૂકે. ઉનાળાની મોસમમાં ઢોઈ જૂના નવાળી કુટુંબની મહેમાનગીરી આજવાનું નસીબ ને મળ્યું હોય તો ગુલાબની સુગંધવાળી દશેરી કેરીનો મિષ્ટ રસ દિલ ખહેલાવી નાખે. ‘અજ કયા ખાત, કયા ખાત’ કરતા, કેમખતાથી કેરી ચૂસતા લખનઉવાસીઓ જોયા હોય તો આપણને જરૂર થાય કે ખરેખર ઈશ્વરની દુનિયામાં રસ તો જરૂર છે.

લખનઉ ગયા છે ? ના ગયા હો તો જરૂર જાણે. ત્યાંના રસ્તા વિશાળ છે. ત્યાંની ઇમારતો રોનકદાર છે. તમે શોખીન છવડા નહિ હો તો તમને ફેરો પડશે. તમે અત્તરસાશ્વાત્રી નહિ હો તો લખનઉની નવાળી સંસ્કૃતિનું બીતર તમે પૂરેપૂરું પામી શકશો નહિ. લખનઉની સંસ્કૃતિ એટલે ઓછામાં ઓછા ત્રીસ ટકા ખાલપદાર્થો છે. ઉર્દુ નહિ જાણતા હો તો અડધી મજાહ મારી જશે. તમે ધાર્મિક ભલે હો, પરંતુ એકલા ધર્મિષ્ઠ જ હો તો મથુરા બિતરી જાણે કે બનારસ જતા રહેજો. તમે કરકસરિયા હો તો લખનઉમાં બીજું કંઈ નહિ તો ‘લયલા કી હુદી’ પૂરતું ખરચ તો જરૂર કરજો. શું સરસ નામ છે ! લયલાકી હુદી ! તમે શુજરાતી હિંદુ હોવાથી સંબ્રમમાં મુકાવાના. લયલા તો તમને ગમે, પણ એની હુદી !

હજરતગંજ અને અમીનાબાગમાં ‘લયલા કી હુદી’, ‘લયલા કી હુદી’ મનમાં ગોખતા ગોખતા આમતેમ જોતા તમે ચાલ્યા જતા હશે ત્યાં બાજુમાંથી કોઈનો વિવેકથી નીતરતો અવાજ સંભળાશે : ‘લયલા કી હુદી, જનાબે અલિ !’

તમે તીરછી આંખે બેશો. એક કાકડી વેચનારો જિભો હશે ! તમે તેના તરફ જિરાગ્યાથી બેઈ રહ્યા હશો. તે જૂઠીને તમને આવકાર આપશે. ‘અણુ, બડિયા ચીજ હું’ એમ કહીને એક મુકોમળ કાકડી તમને ધરશે. તમારી આશાના કિલ્લા તૂટી પડશે. તમારી હા—ના સાંભળ્યા પહેલાં પેલો તમારા હાથમાં કાકડી મૂકી દેશે. તમે બેચાર આનાની ઘોડી મુકોમળ કાકડીઓ લઈ જિભા હશે ત્યાં તો બીજા કેટલાયે ‘લયલા કી હટ્ટી’ લેવા આવી પહોંચ્યા હશે. તેઓ ‘લયલા કી હટ્ટી’ ખાવા માંડશે; તમે પણ ખાવા માંડશો. તમારી કલ્પનાની લયલા કરતાં આ લયલા જરા પણ ઊતરતી નહિ લાગે.

આપણા સાક્ષરો સંસ્કૃતના સંસ્કારવાળું શુભરાતી નથી બોલી શકતા; પરંતુ લખનઉના ટાંગાવાળાઓ ફારસીના સંસ્કારવાળું ઉર્દુ બોલી શકે છે. લખનઉના ટાંગાવાળાઓ સાક્ષર છે. જ્ઞાનો લખનો કોઈ ટાંગાવાળો જુઓ તો ફક્કડ કુડતું પહેરેલો, ટાંગામાં અત્તરનાં પૂમડાં બોલેલો અને ગજવામાંથી બદામ, તથા પિસ્તાં કહાડી ધરાકને વિવેકથી આપી ખુશ કરનારો તરત ઓળખાઈ આવશે. એને તથા એના જેવા ઘણા ટાંગાવાળાઓને પૂછ્યો તો કહેશે કે, ‘જનાબ મેં વાણક અલી શાહ કે ખાનદાનમેં ચયદા હુવા હું.’ વાણકઅલી શાહ લખનઉનો બરો મોજીલો છેલ્લો નવાબ હતો. ઘણા વિલામી હતો અને નીતિબ્રહ્મ હતો એટલે આપણે એને યાદ કરવો ના બેઈએ. એનો વંશવિસ્તાર મોટો હતો. સારંગીવાળાઓ, ટાંગાવાળાઓ, તબલાવાળાઓ—ઘણાઓનો એ પૂર્વજ હોઈ શકે.

લખનઉમાં ખરચ્યા ભારે. લખનઉમાં ખિસ્સાં સાધારણ રીતે ખાલી રહ્યા કરે છે. લખનઉની બનાવટવાળાં કુડતાને ખિસ્સાં રખાતાં નથી તેનું કારણ એમ ઘટાવી શકાય કે ખિસ્સાંની શી જરૂર છે? એમાં કયાં કંઈ મૂકવાનું છે? લખનઉમાં કાજલ નાણું કોઈની પાસે હોતું નથી; હોય છે તો અત્તર, ગાલીચા, શેરવાણી, મોજડી વગેરેમાં તેનું પરિવર્તન થઈ જાય છે. લખનઉ ભોગની નગરી છે. સંસાર ભોગને અર્થે છે, પૈસો ભોગને અર્થે છે, પોતે જ ભોગને અર્થે છીએ, એવું લખનઉગરો માને છે; અને માને છે તે પ્રમાણે જીવે છે. શુજરાતમાં સુરત તરફ આવી માન્યતા કંઈક છે ખરી, પણ સુરતીના ભોગવિલાસ ખાવાપીવામાં જ પરિસમાપ્ત થાય છે.

લખનઉવાળો મામૂલી કપડાં નહિ પહેરે. એનાં કપડાં ઉપરથી, મારી અમદાવાદી રીતે, જે મારે તેની આમદનો અંદાજ કહાડવાનો હોય તો વરસે લાખની આમદની મૂક. મેં જોયું છે કે એ બધાઓમાંથી ભાગ્યે જ કોઈની આવક વરસે પાંચ-સાત હજાર કરતાં વધુ હોય છે. લખનઉમાં જે બધી બેકે છે તેમાં ઉધારનાં પાસાં જ ભરેલાં હશે. લખનઉનો જીવડો આર્થિક પ્લાનિંગમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો નથી. જિંદગી ચાર દહાડાનું આંદરણું છે, એનો ભરુંસો નથી, ખાવ, પીઓ અને મોજ કરો! પૈસાદાર થવા કરતાં જિંદગી-દાર થાવ. દસ હજારનું બેંકબેલન્સ રાખો તેના કરતાં ચાર હજારના ગાલીચા, બે હજારનું અત્તર, બે હજારનું રેડિયોગ્રામ અને બાકીના બે હજાર સૂટ, કુડતાં, મોજડી અને થર્મોસ, કેમેરા વગેરેમાં નાખ્યા હોય તો શા ખોટા?

—એવું તે માને છે મહિને બે હજારની આવકવાળો ત્યાં ફોર્ડ ટેનમાં કે ખખડેલી ફીઆટમાં બેસતો નથી, ડૉજ અને હીમોટોમાં જ બેસે છે ગુજરાતમાં આવું માફસ કોઈ માણસ સ્વપ્નામાં પણ ના કરે અમદાવાદમાં ઓછામાં ઓછી પાંચ લાખની મૂડી થયા પછી જ માણસ પોતાના પગને ગહત આપે છે ઈશ્વરની શી અભેડ કૃતિઓ ! એક તરફ લખનઉગરો, બીજી તરફ અમદાવાદી ! લખનઉગરો કહે છે કે જીવન અચળ છે; અમદાવાદી કહે છે કે પૈસો અચળ છે કોણ ખરું ?

લખનઉની નવાબી રસમો તે જમાનાના અંગ્રેજ વેપારીઓ અને અમલદારોએ પણ અપનાવેલી એનું અચ્છ બયાન 'Bygone Days in India' નામના આજે અલભ્ય બનેલા પુસ્તકમાંથી વાચતા ખૂબ રસ પડે તેમ છે અસફ-ઉદ્-દૌલાનો દરબાર મોગલ દરબાર કરતા પણ વધારે દબદબા ભરેલો હતો અંગ્રેજ લેખક દેવર પોતાના પૂર્વગામી લેખકના શબ્દો ઉતારે છે : 'દરબારમાં તો જાહોજલાલીની ઓળો હતી, પણ લખનઉની શેરીઓમાં વિકરાળ ગરીબાઈ મો ફાડીને બેઠી હતી'

અસફ મરી ગયો પછી તિજોરીનું તળિયું દેખાઈ ગયું. એ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે ચાળીસ કરોડ મોના મહોરો હતી એણે ઈમામખાન બાધ્યું. એણે રૂમી દરવાજો બાધ્યો એના પછીનો નવાબ સાદત તદ્દન કડકો હતો. એણે અંગ્રેજોને અડધું ગળત્ય વેચી નાણું જીભું કંચું. છેલ્લો નવાબ વાણદગલી, જેણે કેસરબાગ મહેલ બાંધ્યો, એણે

આખી જિંદગી મુઘી સારંગી અને તબલાં બજાવ્યાં, પાન-
પટીઓ ચાવી, શરાબ પીધા, અને ખૂબ અમનચમન કર્યાં.

લખનઉના પ્રજાજીવનમાં લોગવિલાસના વધારે પડતા
સંસ્કારોનું કારણ આ બધા નવાળો છે—અમદાવાદમાં મજબી-
બૂસાઈના વધારે પડતા સંસ્કારોનું કારણ જેમ ખાંધાંનો
તથા બ્યાજવટાઉનો જૂનો ધંધો છે તેવી રીતે. પ્રજાજીવનમાં
એની પૂર્વગામી પેઢીઓ પૂરેપૂરો ભાગ લખે છે.

લખનઉ બાબતમાં તેના એક નવાળે કહ્યું :

‘લખનૌ હમ પર ફિદા
હે હમ ફિદાએ લખનૌ.’

લખનઉની બાબતમાં આ કવન ઘણું સાચું છે.

હરદ્વારનું મને પહેલું ધ્યાન અને ૧૯૮૨માં થયેલું. ધર્મભાવનાને નામે તો ઉધાર પામું જ હતું અને બધું ‘હંગમ’ છે એવું ભૂત મગજમાં ભરાઈ પેડું હતું. કૉલેજ-માંથી તાજે જ પાસ થનાર હું ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પાંચ ટકા જ્ઞાન અને પંચાલુ ટકા અજ્ઞાન માથે ડિગ્રી પામેલો. ધર્મની સમજશક્તિ તો અત્યારે પણ કાચી છે, પણ ત્યારે તો મગજનાં ગારણાં જ બંધ હતાં અને નાકનું ટીચકું ચઢાવી બધું જ ‘હંગમ’ છે એવા ભાવથી હું એક મિત્રની સાથે માત્ર કુતહલથી હરદ્વાર ગયેલો.

પામળીયનો મુંબઈગરો સૂટ, માથે સોઝા હેટ અને ફ્રોકોડાઈસ લેધરનાં અફલાતૂન શુઝ, ટાઈ પણ ફાંકડી—એવાં તેવાં ઊગાં મારી તે કાળની હરદ્વારની છબીમાં આજ હું નેહું છું ત્યારે લહેર આવે છે.

ત્યારે મેં હરદ્વાર જોયું નહિ : છટ છટ કરતી મારી તોછડાઈનું પ્રદર્શન કરાવતો કચ્છું જોયા કે વિચાર્યા વગર ગયો તેવો પાછો આવ્યો. ઝંખી ઝંખી કેટલીક છબીઓ યાદ આવે છે, જેનો કયો અનુક્રમ નથી : અમુખ્ય માણસો ‘હરકી પાવડી’ ઉપર સ્નાન કરે છે; બજારમાં રણડી ખાતાં

સ્ત્રીપુરુષો દેખાય છે, ગંગાને કિનારે બાવાઓ અણ જમાવીને બેઠા છે, લગ્નો મંલગાય છે, ઘોષાટનો સુમાર નધી; મંદિરોમા વારંવાર ઘંટનાદ મંલગાય છે, માણ્યો ઊથલી પડે તેવા ટાગા દોડધામ કરે છે જમ, આવા આવા તદ્દન ઝાંખાં ચિત્રો ત્રિપાય કશું જ ઊપત્તી આવતું નથી ગંગા પણ નદી જેવી નદી હતી, મોટી હતી એટલું જ.

પહેલી સુમારૂંગી અમ આલી ગઈ હરદ્વાર ભેળું હતું જ કોને ? ભેવાની દૃષ્ટિ જ ક્યાં હતી ? તાણું મારેલા મગજથી ગયો હતો અને તાળાની આવી ક્યા હતી તેની ગમ હતી નહિ બે ડલાક આમ તેમ મૂમામૂમ કરી ચિનેમા ભેવાનું મન થયું હતું.

એ વાતને બાર વરમના વહાણા વાયાં પાંડી મને ૧૯૪૪મા હું બીજી વાર હરદ્વાર ગયો સાથે બે-ત્રણ રેનેહીજનો હતા તે વખતે મગજનું તાણું ખૂટ્યું હતું. ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો આન્વાદ કવોની વૃત્તિ જાગી હતી મગજ ભલે તર્કાભિમુખ હતું, પરંતુ હૃદય ગ્વાભિમુખ બન્યું હતું ૧૯૪૪નું એ હરદ્વાર મારા હૃદયના દ્વાર સુધી પહોચી ગયું હરદ્વાર બદલાયું નહોતું, મારી દૃષ્ટિ બદલાઈ હતી. ગંગાના પ્રવાહમા હું ભારતની સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ભેતો હતો દ્વન્ના પહાડોમા હું હિંદુધર્મની નક્કરતા ભેતો હતો. ગંગાના જલતરંગમા મને ઓકારનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો અને ત્યાના દર્શનની અનવત્તાનું હું પાન કરતો હતો. મને લાગે છે કે હું સહૃદય બન્યો હતો, શ્રદ્ધાગુ બન્યો નહોતો.

. સ્નેહીજનોની સાથે મેં સાધુઓના અપાડાઓ જોયા. અનેક પ્રકારના સાધુઓને હું મળ્યો. કેટલીક યોગિનીઓને પણ શોધી કાઢીઃ એમનાં જીવન, એમની મસ્તી, એમની નાનીમોટી ખાસિયતો, એ બધાંની માહિતી મેળવવામાં મને રસ પડ્યો. એવા એક સાધુની વાત મારા ‘રસનંદા’ નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. યોગની અગાધ શક્તિનો ખ્યાલ મને ત્યારે આવ્યા; એ બધી વાતો ‘હુંબગ’ નથી એવી ખાતરી મને ત્યારે થઈ.

હરદ્વારથી બે-ચાર માઈલ દૂર જે કેટલીક ‘શાંભવ યોગિનીઓ’ને હું મળ્યો તેમનાં જ્ઞાનમસ્તીની જિંડી છાપ મારા મગજ ઉપર પડી ગઈ.

હરદ્વારમાં ધર્મ છે કે નહિ અને છે તો કેટલો છે, કેવા પ્રકારનો છે, તે ઉપર મારે કશું કહેવું નથી. હું એટલું જ કહી શકું કે હરદ્વારમાં આપણા હૃદયને મતેજ કરવાની શક્તિ છે. ધર્મ કાંઈ એકલી નિષેધાત્મક નીતિમાં જ સમાયો નથી—હિંદુ ધર્મ તો ખાસ કરીને નિષેધાત્મક નીતિનો પક્ષપાતી નથી જ—પરંતુ એની રસિકતાથી એ ટકી રહ્યો છે એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે. ઉત્સવ, આનંદ અને મસ્કારી ઉત્સાહ એ બધું માણવામાં ધર્મનું ઉત્સાહન નથી, રસજી છે.

હરદ્વારનું રેસ્પેન્ડેન્સ એવું તો બદ્ધસ્ત અને નિજીવ જાગ્યું કે મુસાફરીનો અડધો ઉત્સાહ તો ત્યાંથી જ જિતરી ગયો. હર કહેતાં શિવ અને તેમનું જે દ્વાર તે સાદું બહે હોય, પરંતુ કદરૂપું તો ના જ હોવું જોઈએ. શિવજીની

જટામાંથી ગંગાજી નીકળતાં હોય તેવી મુરખ કલ્પનાનો તાળો બેસે એવી એ સ્ટેશનની બાંધણી હોવી જોઈએ. અંગ્રેજોની હકુમતમાં તો આવી જડચાઈ ચાલી શકે; પણ આપણી હકુમતમાં તો પૌરાણિક લાવના મચવાવી ઘટે.

અમે તો સ્ટેશનના રિટાયરિંગ રૂમોમાં જ ધામા નાખ્યા હતા. પંડા કે ગોરને ત્યાં ઊતરવા જેટલી ધર્મશ્રદ્ધા હતી નહિ.

હરદ્વારથી હૂપીકેશ અને લક્ષ્મણજૂલા ગયા. સવારની તાજગી દિલ ખહેલાવે તેવી હતી. મોટરમાં બેઠે બેઠે ગંગાનો જલપ્રવાહ હું જોતો હતો અને વૃક્ષોની લીલા દિલમાં બહુ કરી રહી હતી. ‘સરી જતી રેતી’ના બીજ લાગતું ચિત્ર મગજમાં આપોઆપ દોરાતું હતું. મારાં વિલાસી પાત્રોને પાવન કરવા શારુ હું તેમને હરદ્વારમાં બોલાવતો હતો. વિલાસ તો મેં ત્યાં પણ કલ્પ્યા—મારો રમેગુણી આત્મા એવી એવી કલ્પનાઓ કર્યા વગર જંપે જ નહિ !

હરદ્વાર કે હરિદ્વાર ? કોઈને મન એક, કોઈને મન બીજું. હરિ અને હર એક છે એવું તત્ત્વજ્ઞાનીઓ લહે માનતા હોય, હું માનતો નથી. હરિને અહીં શું લાગેવળગે ? શંકરના સાસરાની સરહદમાં વિષ્ણુ આવે પણ નહિ; શંકર એમને આવવા દે પણ નહિ.

એની ઉપર, સહેજ આગળ, લક્ષ્મણજૂલા પાસે ગંગા અત્યંત લગ્ય લાગે છે. તહેરી રાજ્યની સરહદમાં જઈ નરેન્દ્રનગરના રસ્તે ચઢી ગંગાની રમ્યતા જુઓ તો બધું વીસરી જાવ. લાગીરથી, અલકનંદા, મંદાકિની—એ ત્રણ

મેરોની બનેલી ગંગા જેણે પોતાની જટામાં પ્રભાવી તે ભગવાન શંકર ખરેખર, કોઈ અદ્ભુત બદુગર જ હોવા જોઈએ.

આ ભૂમિ ઋષિઓની હુતી એવું મનાય છે. અપ્સરાઓ પણ અહીં ખૂબ રહેતી. અપ્સરા એટલે પહાડમાં વસતી સ્ત્રીજાતિ. તેમના રીતરિવાજ આર્યો કરતાં જુદા. તેમનામાં સ્વતંત્રતા ઘણી. ત્યાં આગળ ઋષિઓ ઉચ્ચ તપ કરતા, અતુલ યોગશક્તિ પામતા, પરંતુ અપ્સરાના નયનકટાક્ષને તાબે પણ થઈ જતા. શંકર ભગવાન પોતે—યોગીઓના પણ યોગી—ભીલ યુવતીને જોઈ ચંચળ થઈ ગયા હતા, તે ઋષિઓના શા ભાર ! આનો અર્થ એટલો જ કે હરદ્વાર એ રંગદ્વાર પણ હતું. એ રંગદ્વારની સરહદ ઉત્તરે છેક કેદારનાથ અને બદ્રિનાથ સુધી પહોંચતી. અલકનંદા, મંદાકિની અને ભાગીરથીના કિનારે વિલાસની લીલા પણ જામતી. મારી વાતમાં જેમને શ્રદ્ધા ના હોય તેઓ પુરાણો અને મહાભારત વાંચે.

ભાગીરથ રાજાએ હરદ્વાર આગળ ગંગાનો પ્રવાહ વાળ્યો અને ભારતની સિકલ બઢલી નાખી; આ મહાન રાજાનો પ્રયત્ન તેથી ‘ભાગીરથ પ્રયત્ન’ કહેવાય છે.

લક્ષમણજીલામાં મેં જિંદગીમાં પહેલી વાર ગંગાસ્નાન કર્યું. પાણીમાં જરફની કંડી હતી. ગંગાનું જળ તાજગી આપનારું છે, તેનો અનુભવ મને ત્યારે થયો—એવી તો અજબ સ્ફૂર્તિ આવી !

ત્યાથી ઝાલોઝમલીવાલાના ચ્યાને ગયા નેકડો યાત્રાળુ-
ઓની વ્યવસ્થા કરવા સારુ જે બાવાણએ આ નન્ધા
સ્થાપી હશે તેમને ધન્યવાદ તો જરૂર ઘટે છે ત્યાંથી નજીક
એક માધુ ભેયો તે માધુ એક વિચિત્ર ભાષામાં મૌને
જવાબ આપતો હતો એની આખો હાડી હતી એ એની
માથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કંઈ જાણ્યું નહિ.
કોઈએ મને કહ્યું કે તે 'ઉડિયા' ભાષામાં બોલે છે, અને
ઈશ્વરના અનુભવનું વર્ણન કરે છે પણ એના ઉડિયા
ભાષાના ઈશ્વરને ઓળખવાની મારી ગણિત નહોતી

લક્ષ્મણબ્રહ્માને હું કપાળુ ન્ધાન કહું ત્યાંથી હજાર
આવતા આનંદ થાય, એમ કે ગગાની લક્ષ્મીઓ માથે ઝાળના
સુગંધ રંગો માથે જાણે આલિંગનો ઠરતી લાગે

હરદાનું જે દૃશ્ય હું વીમરાં શકું નહિ તે ચેલી દીવાવતી
અસખ્ય દીવાઓ ગગાના પગ ઉપર વહેતા મુકનાર ભાવિડાના
હૃદયના ભાવોનું ચિત્ર તો જડ ગણિતનાં કે ટાંગો જેવા
મહાકવિઓ જ રમી કરી શકે હિંદુ હૃદયના પ્રતીક જેવા
એ દીવડાઓ ગગામાં શોભતા હતા કે ગગા તેમનાથી
શોભતી હતા એ સવાલનો જવાબ હું મને આપી શક્યો
નહિ ગગાના સાત ભરપૂર વારિ વહેતા હતા, દીવા તળતા
હતા અને મંદિરના ધ્વજનાદ ગાતિને વધારે ગાત ગતા
હતા આ દેખાવને હું મારા જીવનનાં એક ધન્ય પગ ગણું
છું જામે સ્નેહીજનો આ સ્મરો ન્યાવાદ કરી કાઢેથી
નગરમાં આવ્યા

હલવાઈનો દુગને દૂધ કંઠનું હતું બધાને દૂધ પીવાનું

મન થયું એવું ડહેલું દ્વંધ મેં પીતું પીધું નથી શું એમ હશે
 કે પેલા મૂઠ્ઠમ ગમ્માવાદના સન્નાગને ડાગલે મારો ન્યૂવ
 રમ્માત્વાદ વધારે ઘૂંગયો હશે ! અમને સૌને એ દ્વંધ ખૂબ લાગ્યું

હરદ્વાન્નો જગાડિનારો ખરેખર ન્યૂ છે આપણી
 ભાવનાને પ્રાણ પાય, આપણા આનંદને નિધન ડગી શકે એવી
 એ જિનાનમા શક્તિ કે મનુથી માડીને મહામા ગાંધી
 નુધાનાં લોગોતર વ્યક્તિઓ જેના પાણીમા ન્નાન ની ચૂકી
 તે પાણી કેટલું પુણ્યશાળી ગણાય ! એમા સુધિઆએ ન્નાન
 કર્યા, પાડેઆએ ન્નાન કર્યા, ગમ અને કૃપો ન્નાન પાં,
 અપ્સનાઓ પણ એમા ખેલી, મહાન નજાઓ પણ એમા તર્યા
 —આવી એ ગગા મૌને તમાન દિગ્ધિથી પાવન કરે છે, તે
 વિચારે જ માગમા પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો

હરદ્વાન્મા લિખારીઓ છે, ધુતાગઓ છે, ચોરો અને
 ડાકુઓ પણ છે, દુખી, રોગી, લોગી, યોગી સૌ ત્યાં છે
 જેને જે જેવું હોય તેને, તે ત્યાં મળી શકશે ત્યાં બધું
 જ હોય ત્યાં ગદકાં તો હોય જ હરદ્વાર નહુ પણ છે,
 શુદ્ધ પણ છે

કાગડીનું શુરુકુગ જેમું આર્યસમાજનાં ભાવનાનો પણ
 પરિવ્રજ કર્યો ઉદાત્તી અખાડો, નિરજની અખાડો, ગોરખ
 પથીઓનો અખાડો—એ બધા અખાડા અને તેમા વનના
 લેગી લોકો લેયા કેઈ એક જ નમગના આ બધું ત્રાયે
 લેવા મળી શકે તો તે હરદ્વાન્મા શુરુ નાનના ઉપાનકો
 પણ ત્યાં છે કૌંચો, શાખો, વૈષ્ણવો, સૌ કે મતીઓ છે,
 વેશ્યાઓ છે ગૃહસ્થો, ધર્મીઓ સૌ છે ધર્મની ભાવના છે,

સાથે સાથે અધર્મની કામના પણ છે. યોગની સાધના છે, સાથે સાથે ભોગની વાસના પણ છે. ગંગામૈયા અને શંકર ભગવાનને બાણે કરી વહાલા-અગળામણી નથી. આવી સ્વસ્થતા અને સમદૃષ્ટિ જ્યાં છે તેને જ આપણે હરદ્વાર કે હરિદ્વાર કહી શકીએ, જીનને નહિ.

સ્ટેશનના એક અમલદારનું મગજ ‘પોલિટિક્સ’થી ભરેલું હતું. હરદ્વારમાં બેઠે બેઠે એને મહાયુદ્ધની વાતોનો જ રસ હતો. સ્વાદે અને ણપોદે અમે તેને ચહા પિવડાવતાં અને મહાયુદ્ધ ઉપરનાં તેનાં મંતવ્યો સાંભળતા. એ હરદ્વારનો પ્રાસણ હતો છતાં તેને હરદ્વારની કરી જ માહિતી હતી નહિ ! સ્ટેશન ઉપર આવતી-જતી ગાડીઓ ગણતો, હાલતે ને ચાલતં ગાળો જોલતો અને લોકો પાસેથી પૈસા પડાવતો. એનું નામ અમે “લાંચનું દ્વાર” રાખ્યું હતું. લાંચની એને શરમ ન હતી. ગાળો એ જ એની સરસ્વતી હતી. છતાં એ ઘણું સમૃદ્ધ હતો. અમે જે ત્રણ-ચાર દિવસ ત્યાં ગાળ્યા તેમાં તેણે અમને આનંદ પણ ખૂબ કરાવેલો. અમે પણ ગંગા જેવા તટસ્થ જની ગયા હતા !

હરદ્વાર છોડતી વખતે પ્રિયજનથી બાણે વિખૂટો ના પડતો હોઈ. એવી લાગણી મને થયેલી. દેન ઉપડ્યા પછી ક્યાંય મુઝી મેં પાછળ ને પાછળ જોયા ક્યું. પેલો દેવેઅધિકારી સ્નેહનો માર્યો હાથ જિંઘા કર્યા કરતો હતો. એના મનમાં અમે એને મૂકી જતા હતા. અમે ગંગા મૈયાને મૂકી જતા હતા. અમે હિંદુત્વની લાગણીને વશ થયા હતા, અને થોડો થોડો એને પણ ચાહ કરતા હતા. સ્ટેશન અદ્યસ્ય થયું. સ્વપ્ન સાથે આગ્યું.

સૂને ૧૯૪૫ના ઉનાળામાં હું પહેલી જ વાર સહકુટુંબ મસૂરી ગયો હતો. ત્યાં અમે બધાં ત્રણ મહિના સુધી રહેલાં; છતાં હું એમ તો ના જ કહી શકું કે મસૂરી મને ખાસ ગમેલું. કદાચ એક નાની સરખી અંગત હકીકત માટે માટે નોંધપાત્ર ગણવી હોય તો ગણી શકાય : મસૂરીમાં હતો તે દરમ્યાન સાહિત્યની દુનિયામાં મારે મંગળ કે અમંગળ પ્રવેશ અણધાર્યો અને વણકદખ્યો થયો.

મસૂરીમાં હિમાલયની અજૃટ લબ્યતાએ મને જરૂર આંજી નાખ્યો; પણ જે લીલોતરી મેં કલ્પેલી તેનાથી થોડા ભાગની પણ દેખાઈ નહિ. હવાપાણી ઘણાં જ સારાં અને ભૂખ લગાટે તેવાં, પણ મોંઘવારી એટલી બધી કે ભૂખ મરી જાય—મારી તો મરી જ જતી ! ઉશ્કેરાઈને આવી ચઢ્યો તે જુદી વાત હતી, પણ મારા પાપીટની માટે બહુ જ મંભાળ સાબતી પડતી.

મસૂરી જઈને લોકો મુંબઈ કે કલકત્તા જે વીચરો ના ગકે તો ત્યાં શું કરવા જતા હશે, એ મારે મન એક કોયટો છે. તે સાલમાં મેં ઘણા સન્તરાણોઆ નયા કરોડ-પતિઓ નયા કરોડપન્નીઓને મસૂરીમાં મલાલનાં જોયેલાં.

પાર્ટીઓનો તો જે પવન ફૂંકાય! હેકમેન, સ્ટેડ્ડ, ટોની, સાયરોસ એવી એવી ચુનંદી જગાઓ ઉપરાંત સેસિલે અને શાર્લ્સવિલ જેવી મોટી હોટેલોમાં જે રંગત જામે અને મોજમજાહ, અમનચમન ને વિલાસ નજરે પડે તે ઉપરથી. ઇન્ડુપુરીની જ કલ્પના સ્ફુરે; મનુષ્યો ગદ્યાં દેવદેવીઓ જ લાગે. ખેંચાઈ, તણાઈને મારે પણ એક પાર્ટી આપવી પડેલી અને મારા પાકીટનો કચ્ચરધાણ વળી ગયેલો. ઇશ્વરની દયાથી વળી આમતેમ ટાંકા મારીને પાકીટને સોજ કરેલું! મને બરાબર યાદ છે કે મસૂરીથી પૈસેટકે પૂરો પાથમાલ થઈને હું પાછો ફરેલો. મસૂરીની એ ધાક મને એવી પેસી ગઈ કે પછીનાં વર્ષોમાં હું એક-જ પૈસા રજાતો થયો છતાં મસૂરીના નામ સાથે મને હુમેશાં ધ્રાસકો પડ્યો છે. આવી ખરચાળ જગા ભારતમાં મેં તો ઘીછુ અનુભવી નથી; અનુભવવાની ઇચ્છા પણ નથી.

કપડાંની વરણાગીમાંથી ત્યાં કોઈ ઉપર જ આવતું નહોતું. સ્ત્રીઓ તો જે ટાપટીપ કરે! જે ટાપટીપ કરે! સાડીઓ તો ચારસો-પાંચસોની! ત્રણસો ને ચારસોના સૂટ! રીક્ષા વગર જવાય નહિ! ઘોડા તો એટલા બધા મોઢા કે એક ઠલાક સવારે ને એક કલાક સાંજે ફરવો તો સૂરત, ભરૂચ, વડોદરા કે અમદાવાદના એક વકીલની એક દલાડાની કમાણી ઓછી પડે! ત્યારે મને થતું કે માણસ વકીલ થાય એના કરતાં મસૂરીમાં જઈ ઘોડો બને તો શું જોડું? સાંજ પડે દર-પંદર રૂપિયા લઈને ઘેર આવે!

અમારું નાનું સરખું મકાન 'કેમલ્સ બેક' ઉપર હતું.

ત્યાંથી ઉત્તરવંગ નંદાદેવી નજરે પડતી. એનો પ્રૌઠ પ્રતાપ જોતો હું અંતર્ધ વતો. એની આગુળાનું ત્રિશૂળ, નંદાકોટ, નંદાચૂટી, પંચચૂટી એ બધાં સવ્ય શિખરો નંદાના પ્રતાપને બાળવ્યમાન કરતાં હતાં. સધ્યાની રમણીયતા ત્યારે હિમાલયની સવ્યતા ઉપર પ્રસરતી ત્યારે હું પ્રગાંત ગની જતો, અંતરની કોઈ રસોમિંને વશ થઈ જતો, અજાણી અને અવનવી પાત્રચૃષ્ટિ ભારી દૃષ્ટિ આગળ ખરી થતી.

મમૂરીથી લાલગીળા લાંબો મજલ છે. ત્યાં જઈને જોઈએ તો લગભગ પાંચસો માઈલની એક સુગંગ હારમાં આપણને હિમાલયનું દર્શન થાય છે. બદ્રિનાથ, કેદારનાથ, નીલકંઠ, એ બધાં શિખરો પણ દેખાય છે. આ બધો પ્રદેશ ગઢવાલનો છે અને હિંદુઓને મન પવિત્ર ઉત્તરાખંડ છે. દૂર દૂર નેપાળની પર્વતમાળા પણ નજરે પડે છે અને આપણે બાણે પૃથ્વીના એકાદ છાપરે ઊભા ના હોઈએ એવું લાગે છે.

મમૂરીથી પણ યાત્રીઓ જમનોત્રી-ગંગોત્રીની યાત્રા શરૂ કરે છે. દસ-બાર માઈલ દૂર નીચે ખીણમાં આસ્યા બાર તો યમુના નદીનો પ્રવાહ નજરે પડ્યો.

મમૂરી મૂળ અમેએએ લેખું કરેલું દિવસરેશન છે. એમ જોઈએ તો લગભગ દરેક દિવસરેશનનો ઇનિડાન્સ અમેજ હકૂમત સાથે વળાઈ ગયો છે. અમેજ પ્રજામાં નોર્મન લોહી ઉપરાંત સેલ્ટિક લોહી પણ છે. એ લોહી કાવ્ય, કલા અને નિસર્ગ એ ત્રણેનું પ્રેમી છે. નોર્મન લોહીથી તેઓમાં સાદસ ઉત્સુક; એંગલ્સ અને મેકમન

લોહીથી તેઓ ખડતલ અને શાણા બન્યા; અને સેલ્ટિક લોહીથી તેઓ કુદરતપ્રેમી બન્યા. પ્રજાઓનાં મિશ્રણે કેટલીક વખત દેશનું ભાગ્યચક્ર બદલી નાખે છે.

મસૂરીને ત્યાંના લોકો અને ઉત્તર પ્રદેશના કેટલાક લોકો મનસૂરી પણ કહે છે. કેટલાકો એને વળી “હિલ-સ્ટેશનોની રાણી” પણ કહે છે. પણ એમ તો દાર્જિલિંગને, ઉટ્ટીને, એમ સૌને રાણીઓ બનાવવામાં આવી છે. મસૂરીમાં એક નહિ પણ અનેક રાણીઓ મેં જોઈ—નાચગાનની શોખીન. હિલ-સ્ટેશનો ઉપર રાણીઓ લહેર કરે છે. રાજાઓ તો બધે જ લહેર કરે છે. રાજાઓમાં મિલમાલિકો આવી જાય.

મસૂરીમાં આમતેમ ફરવાની જગાઓ ખાસ નથી. શાલ્વિલ તરફનો રસ્તો, સ્પ્રિંગ રોડ, વિન્સન્ટ હિલ, કેમ્પસ બેકનું ચક્કર અને બજારનો તથા કુલડી તરફનો રસ્તો—એટલી જગાઓ મને યાદ છે. બજારને અને કુલડી તરફને રસ્તે તો જવું જ નહિ. જો જઈએ તો પાકીટનો ઘાણ વળી જાય. એ તરફ જવાનો કોઈ આગ્રહ કરે તો જાગ્રાવી જ દેવું કે તબિયત સારી નથી. જો ગયા તો જાણજો કે સૂટ કે ડગલાનું મોંઘું કપડું, સાડી, દાગીનો, મોંઘાં બૂટ, શાલ કે એવું તેવું કંઈ ખરીદીને આવશો—ગમે તેટલી અનિચ્છા છતાં. જડતરના દાગીનાઓની દુકાન આગળ ભૂલેચૂકે પણ તમારાં પત્નીની સાથે કદી ના જશો.

તમારે મસૂરી જવું જ હોય તો જરૂર જાણે. પણ ત્યાં શું જાણે? પૈસા એ જ ત્યાં આંખ છે. અને એમ વિચારશો તો તો ઘણી જગાઓ તમે નથી જોઈ તો પછી

મસૂરી શા સારુ ઊપડા છે ? પેલા અમીરો અને ધનાઢ્યોને મોજ કરતા જોવા સારુ આપણે આપણા પૈસા ખરચવા તે બરાબર નહિ. હરદ્વાર સુધી ગયા હો તો વળી એક દિવસ આટો મારી આવજો એટલે સંતોષ થાય કે મસૂરી જઈ આવ્યા. હરદ્વારથી પાછાં ફરશો અને મસૂરી જોઈ આવ્યા છો એવું કહેશો તો પણ કોણ તપાસ કરવાતું છે ? ગયા ન ગયા બધું સરખું છે ! કાશ્મીર, કુલ્લુ કે નૈની-તાલ બાબતમાં હું એવું ન કહું. સિમલા એવું જ છે. સને ૧૯૩૨માં હું ભૂલચૂકથી સિમલા ગયો હતો, પણ પેલી જોકો હિલ અને તેની ઉપરનાં વાંદરા એ મિવાય મને કશું યાદ નથી ! ત્યાર પછી હું ત્યાં ગયો નથી અને જવા માંગતો પણ નથી.

મારું ચાલે તો હું ફરીથી મસૂરી ના બહાર.

અમદાવાદ શહેર આ નગર વસાવ્યું તે વાતને લગભગ પાંચસો વરસ જ થયાં છે, તેમ છતાં અમદાવાદને જોતાં તો જાણે એમ જ લાગે કે આ શહેર લગભગ પાંચ હજાર વરસ જૂનું હશે.

થોડી મસીદો બાદ કરતાં અમદાવાદમાં કશું જોવાલાયક નથી. અહીં ઝાડ નથી, પાણી નથી, પહાડ નથી, અને શ્રીમંતથી માંડીને સાળખાતાના મજૂર સુધી સૌ એક જ જાતની નહિ પરંતુ એક જ ભાષા બોલે છે. અહીંની ભાષા ગુજરાતી નથી, અમદાવાદી છે. એને માદરપાટની ભાષા કહી શકાય. અહીં જેમ જોવાલાયક સ્થળ નથી તેમ સાંભળવા લાયક ભાષા નથી.

અમદાવાદની ખાવા લાયક ચીજોમાં લાકડસી લાડુ, જામફળ, બેર, ચણા, મગફળી વગેરે છે. ફળફળાદિ આ ગામમાં બીમાર માણસો ખાય છે, સાજો માણસ માંદાનો ખોરાક ખાતો નથી. હવે આ બાબતમાં થોડો ફેરફાર દેખાય છે.

અમદાવાદમાં ગટ્ટો છે, પણ સાથે સાથે અડસટ્ટો પણ છે. અમદાવાદીને સાહસિક ના કહી શકાય. બ્યાજના વધારા

સાથે એનો આનંદ વધે છે. જીવનનો રસ વ્યાજ છે. અમદાવાદીની માનીતી કહેવત ‘પડ્યું પડ્યું પાકે’ એ છે.

અહમદશાહે આ ગામ કેમ આ જગાએ વસાવ્યું હશે તે કોયડો બિકલી શકે તેવો નથી. કિંવદંતી તો એવી છે કે “જળ કુત્રે પર સસ્સા આયા તળ બાદશાહને શહેર બસાયા.” અમદાવાદનાં કૂતરાં આવાં અહિંસક કોઈએ જોયાં નથી. અમદાવાદી અહિંસક છે અને તેના ઉપર સસત્રું ચઢી જાય તે સમજી શકાય તેમ છે. ગાંધીજી પણ આ શહેરની નજીક અહિંસાથી પ્રસન્ન થઈને અહીં વસ્યા હશે !

અમદાવાદ કરકસરની ભૂમિ છે, એ વાત છેક લંડન અને ન્યુયોર્ક સુધી જાણીતી છે. અમદાવાદીની ભાષા પણ ટૂંકી ને ટચ—કેટલીક વાર ડંગોરા જેવી—હોય છે. અમદાવાદી કોઈ દિવસ ‘પધારો’ શબ્દ વાપરતો નથી; વાપરે છે તો વિવેકી અને સંસ્કારી માણસોની મરકરીમાં વાપરે છે. ‘કૃપા કરીને’ એ શબ્દપ્રયોગ અમદાવાદમાં જાસ્તે જ સંભળાય છે. ‘ચાંસો લેવાનો નથી’ એવો વિવેકશૂન્ય માદરખાટી ઉદ્ગાર ઉત્તર ગુજરાત અને ખાસ કરીને અમદાવાદની કંકોતરીઓમાં જોવામાં આવે છે.

અમદાવાદી અડંગ વહેવારુ માણસ છે. એનાં અમુક વાક્યો મોંઘવા જેવાં હોય છે. દા. ત., ‘બેડે બેડે’, ‘પડે એવા દેવાય’, ‘શેા દાયદો’. માણેકચોકમાં, રતનપોળમાં, મસ્કતી મારકેટમાં આ શબ્દરૂમખાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

અમદાવાદ નગર નથી, નગરી તો નથી જ, ગામડું

પણ નથી; એક મોટી પોળ છે. શાહીબાગ જૂના જમાનામાં લહે 'બાગે શાહી' કહેવાતો હોય; આજે તો થોડાઘણા પૈસાદારો, જે પોતાની 'શાહ' અટક વાપરતા નથી, તેમના પૂરતો જ એને 'શાહીબાગ' કહી શકાય. અમદાવાદીઓ આ જગાને 'સર્ધબાગ' કહે છે.

અમદાવાદમાં અગાઉ જે અને હવે ત્રણ બગીચા છે. એક બગીચો વિક્ટોરિયા રાણીનો, બીજો માધુબાગ અને ત્રીજો (આણંદ સરકારનો) કાંકરીઆનો હિલ-ગાર્ડન. માધુ-બાગમાં અગાઉ પેન્શનરો જઈને બેસતા; હવે દૂધ વેચાય છે. વિક્ટોરિયા બાગમાં અગાઉ સદાથી પાયમાલ થયેલો અમદાવાદી નાસી જઈ પાટલી પર સૂઈ જતો; હવે તે હિલ ગાર્ડનમાં જતો રહે છે. સાંભળ્યું છે કે, 'લવ ગાર્ડન' પણ થયો છે, પણ મને એની કશી માહિતી નથી. અમે સાચા અમદાવાદી એવા બાગોમાં જતા નથી, બીજા બધા એવા બાગોમાં જાય.

અમદાવાદીને બધાં જાડમાં પીપળાનું જાડ ઘણું ગમે છે. આવું એક જાણીતું જાડ માણેકચોકમાં છે. આ પીપળા આગળ ઘણા અમદાવાદીઓ બેસે છે.

કાંપના હનુમાનને તેલ ચઢાવવા લગલગ આવું અમદાવાદ જાય છે. તેમાં હિંદુ, પારસી, શીખ, જૈન, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી—બધી કોમો હોય છે. તેલ ચઢાવવાથી અરવિંદ, અગ્નિકા ને કેલિકેમાં ઉછળે આવે છે અને ઈન્કમટેક્સવાળા ચોછા હેરાન કરે છે એવું લગલગ દરેક અમદાવાદી માને છે.

અમદાવાદમાં બાવાઓ અને મહારાજો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વસે છે. એમાંના ઘણા મિલજિન સ્ટોર્સ, કાપડ, રૂ વગેરેના ધંધા કરે છે અને શેર્સની લેવેચ કરે છે.

સાંભળ્યું છે કે, અમદાવાદમાં ચોપડીઓ વેચાતી જ નથી, પસ્તીમાં જાય છે. ભાગ્યે જ કોઈ અમદાવાદી પોતાના ઘરમાં ચોપડી રાખે છે. મને એક જાણીતા ભુકતેસરે કહ્યું કે, અમદાવાદમાં આઠ આનાવાળો 'દેશી હિસાબ' કોઈ લેતું નથી; બે આનાવાળો ચારો જાય છે. પૂનામાં એથી બિંધું છે.

અમદાવાદી નિરુપયોગી જ્ઞાનનો રસિયો નથી. એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ન્હાનાલાલ જેવા નૈકાના અગ્રગણ્ય કવિ ગુજરી ગયા તે દહાડે મારી આંકિસમાં બેતળ વેપારીઓ ધંધાના કામે આવેલા તેમાંના એકે મને પૂછેલું : "આ કોણ મરી ગયું ?" વેપારી અમદાવાદના હતા, ન્હાનાલાલ પણ અમદાવાદના હતા, હું પણ અમદાવાદનો. મેં કહ્યું : "એક અમદાવાદના ભાઈ હતા." એમને એ હકીકત નોંધપાત્ર લાગી.

અમદાવાદમાં સદેજસાજ હુઆઈ હશે; પણ વેપાર-વણજમાં એના જેટલી પ્રમાણિકતા બીજે કોઈ જોવામાં આવશે. જેને આપણે ફાજદારી કાયદાની ભાષામાં 'ચાર્મો વીસ' કહીએ તે અમદાવાદમાં ભાગ્યે જ મળી આવશે. આ એક જ ગામ એવું છે કે જ્યાં લાખોના વેપાર એક માત્ર મોઢાના શબ્દ ઉપર ચાય છે. શાખ એ અમદાવાદની મૂળી છે. અમદાવાદીને શાખ વહાલી હાય છે. શાખ એટલે અમદાવાદ.

એ જ પ્રમાણે આંટ એટલે અમદાવાદ. આંટ સાચવવી એનું નામ મહોળખત. અમદાવાદી પારકાની આખરૂંને કદી જોખમમાં મૂકતો નથી, અને પોતાની આખરૂં પાળવામાં ઘણો જ ચોક્કસ હોય છે.

અમદાવાદ એટલે અદ્ભુત શાણપણ, અદ્ભુત સમાધાન-વૃત્તિ. અમદાવાદમાં કંદાસ નજરે ના પડે; અંગ્રેજીમાં આપણે જેને 'show off' કરવાની વૃત્તિ કહીએ છીએ તે દેખાય નહિ. આને આપણે સંસ્કારિતા જરૂર કહી શકીએ. સંસ્કારિતા કંઈ પુસ્તકો વાંચ્યા કે લખ્યાથી કે આડંબરી લાષા બોલવાથી નથી આવતી.

અમદાવાદમાં જેની પાસે ઘરબાર નથી હોતાં તેની ખાસ ગણના થતી નથી. 'કમનસીબી' કહી પતાવી દેવામાં અમદાવાદી માનતો નથી. અવેર અને કરકસર નથી માટે એની પાસે ઘર નથી એવું અમદાવાદી માને છે. વેપારી ગામમાં જેને અવેર તથા કરકસરનું જ્ઞાન હોતું નથી તેની શાખ એાછી હોય તે દેખીતું છે.

અમદાવાદનું પાણી ઘણું સારું ગણાય છે. અમદાવાદમાં મને જેટલી ભૂખ લાગી છે તેટલી ભૂખ ભારતનાં તો શું પણ દુનિયાનાં બીજાં કોઈ શહેરોમાં લાગી નથી. અમદાવાદનું પાણી અમૃત છે.

‘લપકા ભારી ખિરસા ખાલી’ એ ન્યાય મુંબઈ, સુરત, લખનૌ બીજે જાણે લાગુ પડે છે, અમદાવાદમાં ખિરસાં ખાલી હોતાં નથી. ખિરસાં જાણીબૂઝીને, પાકા વિચાર પછી, ખાલી રાખવાનો શિસ્તો છે—ખિરસામાં કંઈ રાખીએ તો

ખરચવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય. અમદાવાદીની રીતે કહું તો ‘પૈસો છૂટો રાખીએ તો ચંચળ થઈ જાય.’ અમદાવાદી ચોતાના મનને નહિ પણ પૈસાને ચંચળ વસ્તુ ગણે છે : એ વાત નોંધવા જેવી છે.

અમદાવાદમાં અગાઉ જોડા પહેરવાની પ્રથા નહોતી. આજે પણ રતનપોળમાં જોડાની એકે દુકાન નજરે નહિ પડે. ણધા એમ માને છે કે આની પાછળ કરકસરની વૃત્તિ છે. હું એવું માનતો નથી. મને એમાં અહિંસાની વૃત્તિ દેખાય છે. ઢોરનું આમડું છે માટે નહિ, પરંતુ પગમાં જોડા હોય અને ઉરકેરાઈ ગયા હોઈએ તો કહાડીને મારવાનું મન થાય, તેના કરતાં જોડા ન હોય તે બહેતર—એવી અહિંસક વૃત્તિ એની પાછળ રહેલી છે.

અમદાવાદમાં અનાચાર ઘણો એવો. અમદાવાદને આપ જરા પણ ચંકા વગર નીતિમાન શહેર કહી શકીએ. દુરાચાર અમદાવાદમાં પગદડો જમાવી શકતો નથી. અમદાવાદ એ માન્ય-મહાત્મવાળા મુઘડ ગૃહસ્થીઓનું નગર છે. ભારતમાં એ બાળતમાં અમદાવાદ મોખરે છે.

મુંબઈ મને પ્રિય છે; લંડન, બર્લિન, પેરિસ, લખના પણ ગમે છે; પરંતુ ઘર, જમીન, પાણી ને પત્ની તો હું અમદાવાદનાં જ પસંદ કરું. જીવનને સ્થિર કરનારી એ ચારે પ્રિય વસ્તુઓ મને અમદાવાદે આપી છે. અમદાવાદ અને અમદાવાદીની ઠેકડી, એક ફક્ત અમદાવાદી સિવાય, ણધા ઈર્ષાના માર્યા જ કરતા હોય છે. એમને અમદાવાદમાં જમીન, ઘર કે કન્યા કશું મળ્યું હોતું નથી એટલે દાઝના માર્યા અમદાવાદને ભાટે છે.

આજ સુધીમાં જે માણસ ફક્ત બે-ત્રણ વાર સુરત ગયો હોય અને તેમાંથી એકે વાર એક-બે દિવસથી વધારે રહ્યો ના હોય તેને જો સુરત ઉપર લખવાનો કાંઈ અધિકાર હોય તો એક જ કે સુરત તેને કદી આકર્ષી શક્યું નથી.

આહીં સવાલ એ થાય છે કે, સુરત કોઈને પણ આકર્ષી શક્યું છે ખરું? ક્યો સુરતી પહેલી જ તકે સુરત છોડી દેતો નથી? સુરતીને સુરત ગમતું નથી, છતાં ‘સુરત, સુરત’ કયાં કરે છે!

જે ગામમાં ગટર નથી તેને ‘સુરત’ નામ શોભતું નથી. સુરત ખાસે પૈસા નથી એવો મત્યાવ કરવો અને જિંધિયું, ભૂસાં ને ધારી ખાધે રાખવાં એ વાતનો તાળો મળતો નથી. જે લાખ સુરતીઓ બે જ વરસ સારું જિંદગી-સ્વાદ મૂકી એટલું નાણું સુરતની ગટર ખાતે જમા કરાવે તો સુરત, બીજું કાંઈ નહિ તો, રહેવા જેવું તો જરૂર થાય. સુરતનું પાણી સારું નથી, આબોહવા પણ સારી નથી, અને ગટર તો છે નહિ એટલે વસવાટાયક જગા નથી.

સુરતનો ભૂતકાળ કરુણ છે. ધાક, લૂંટફાટ, રેલસંકટો,

આગ એ બધી દુઃખદ કહાણીઓ વાંચવી કે સાંભળવી ગમે તેવી નથી.

સાંભળ્યું છે કે, સુરત એક કાળે આઘાદ હતું. ભારતનાં દરેક શહેરો એક કાળે આઘાદ જ હતાં ! મનુષ્યની બાળતમાં પણ આતું જ ભેવામાં આવે છે. દરેક માણસ પોતાની ત્રીજી, ચોથી કે પાંચમી પેઢી ઉપરની આઘાદી વિસ્તારથી વર્ણવવાનું કદી ચૂકતો નથી. ભૂતકાળ દરેકનો ભવ્ય હોય છે.

સુરત નહિ, પણ સુરતીઓ તો જરૂર ગમી શકે. ઢૂંકાળા, આનંદી, રસાસ્વાદી, મોટા દિલના લોકો સુરતમાં સારા પ્રમાણમાં મળી શકે.

સુરતમાં આખા ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મોંઘપાત્ર થયો હોય એવો જો કોઈ ગુજરાતી પાક્યો હોય તો તે નર્મદ. તે સુરતનો નહિ, ગુજરાતનો. પરંતુ નર્મદનું દોષ ધણું નાનું— સાહિત્ય મુધારાનાં એણે યોગ્યતાનાં નેપથ્ય કર્યાં એટલે એ જમાનામાં ‘ નર્મદ, નર્મદ ’ થયો, બાકી આજે તો ચાર-પાંચ સાહિત્યકારો અને તેમની ચાર-પાંચ મજાઓ નિવાય નર્મદનું નામ પણ કોઈ જાણતું નથી. પરીક્ષા પાસ કરવા વિદ્યાર્થીઓ યોડું નર્મગદ વાંચના હશે એટલું જ. નર્મદ મરી ગયો છે, ઉપાઈ બની ગયો છે, મારવાડીઓની પરતીમાં કદી કદી ટાકિયું કરે છે. નર્મગદનાં તૂટેલાં પાનાં ઉપર મુરતીઓ વેળા ખાય છે, અને અમદાવાદીઓ દારૂડા ખાય છે.

નર્મદ કહે છે કે, ‘ સુરતના જેવી મુપક વસ્તી

ગુજરાતમાં બીજો નથી. બોલવું કુમળું અને મધુર છે. મુઢલીસીમાં છે તોપણ તેઓ સુઢક અને ચતુર છે.’

આ શબ્દો તેણે સને ૧૮૮૦માં લખ્યા હતા. આજે પણ તે સાચા છે. મુઢલીસી ઓછી થઈ નથી; તેનો પુરાવો ગટરની ગેરહાજરી.

સુરત શહેર એક ‘સૂરજ’ નામની રામજીણીએ વસાવેલું એવી દંતકથા છે. સૂરજ સુંદર સ્ત્રી હતી એટલે સૂરજની સુરત પર આકર્ષિત થઈ પાદશાહે સૂરજનું સુરત કરી નાખ્યું. સારતમાં, ઠંડાચ આખી દુનિયામાં, રામજીણીએ નગર વસાવ્યાનો આ એક જ દાખલો હશે. થોડા તબલચીઓ અને સારંગીવાળાઓથી શહેરની શરૂઆત થઈ હશે.

સુરત નહિ પણ સુરતી એ ગુજરાતનું નાક છે. એણે ગુજરાતને ગૌરવવંતું કરવામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. એ મુંબઈ ગયો અને ત્રાધે સુરતને બાંધી ગયો. મુંબઈનો ગુજરાતી એટલે ૭૦ ટકા સુરતી. એનો ઉમઢા ખવાસ, એની દિલોબની, એની કોમળ રસવૃત્તિ, એની મોહક ચતુશર્ધ, એ બધું ત્યાં ખૂબ વિકસ્યું, અને વિદેશીઓમાં પણ ગુજરાતની નાનુક સંસ્કારિતાની ફેરમ-ફેલી ગઈ.

સુરતની આ ઉદાર રસવૃત્તિ ક્યાંથી બિતરી આવી હશે? સુરત બંદર હતું તેથી? પણ એમ તો ખંભાત પણ બંદર હતું. અને ભાવનગર, વેરાવળ, ઓળા એ બધાં ક્યાં બંદરો નથી? પરંતુ ત્યાં સુરત નથી. તમે કહેશો કે નવાબી હતી તેથી. નવાબી ક્યાં નહોતી? રાધનપુર, પાલણુપુર, ખંભાત, વાડાસિનોર, બધે ગઈ કાલ સુધી નવાબી

હતી. જૂનાગઢના નવાબો પણ ક્યાં જાય તેવા હતા ? પરંતુ એ કોઈ જગાએ સુરત નથી.

તો પછી શું એમ જ ના માનવું કે તારુણ્યના ઊછળતા સાગરની પેલી રૂપગર્વિતા સુરતજનનો આત્મા નગરીના શિલારોપણ વખતે પૂરેપૂરો સીંચાયો હતો ? અમદાવાદ બાબતમાં માણેકનાથ જેવો લંગોટિયો બાવો અને સુરત બાબતમાં ચોસક કલામા નિપુણ એવી સુરતજન, એ બેનો વિચાર કરવાથી બધું સહેલાઈથી મગજમાં ઊતરી જાય છે. અમદાવાદ જોગી લોકોનું નગર છે. જોગી લોકો લોખંડનું સોનું બનાવવાનો કીમિયો જાણતા હોય છે. સુરત જોગી લોકોની નગરી છે.

સુરતમાં શારીરિક તંદુરસ્તી ખાસ જોવામાં આવતી નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે સુરતીઓ કસરત કરતા નથી. આજથી પચીસ-ત્રીસ વરસ પહેલાંના દંડખેંકક કરનારા જમાનામાં સુરતમાં થોડાઘણા સુરતીઓ દંડ પીણવા લાગેલા. પરંતુ તેમાંથી એક જ માણસ એંથી દંડ મુઠી પહોંચેલો ! અમદાવાદમાં તે સમયે પાંચસો ઉપર દંડ પીણનારા ત્રણ-ચાર જણ હતા. તેને! અર્થ એમ નહીં કે સુરતમાં હિંમત નથી. એમ તો આપણા વિખ્યાત લેખક લાઇબ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે પણ કહે છે કે એક વખત એમણે એક અદમસ્ત પડાણને મારેલો !

અમદાવાદમાં મિલઉદ્દોગ ઊભો થયો. સુરતમાં એક વહોરાણાએ આંકફરકનો ઉદ્દોગ શરૂ કર્યો, જે સારો કૃત્યો-કાવ્યો છે ! આસમથી પૈસા પેદા કરવો તે સુરતનું સૂત્ર છે.

‘આરામ હરામ હૈ’ એ જવાહરલાલજીના સૂત્રનો પુરાગામી અમદાવાદનો વૈતરેા વેપારી હતો. પૈસાની ખાતર ખરા બપોરે વગર જોડે નીકળનાર તે કાળના અમદાવાદીને જોગીનો એક પ્રકાર જ ગણી શકાય. હવે તો અમદાવાદી થોડો થોડો સુરતી જેવો થતો જાય છે. હાફસની કેરી ને ઘારી ને એવું બધું ખાતો થઈ ગયો છે! સુરતીઓ પોતે પાયમાલ થઈને હવે અમદાવાદને અને આખરે આખા ગુજરાતને પાયમાલ કરી નાખશે.

મારા એક મિત્રે કહેલું યાદ આવે છે કે હિંદુસ્તાનમાં (ભાગલા પહેલાંના અખંડ ભારતમાં) ત્રણ નગરો રંગીલાં કહેવાય : (૧) લખનૌ (૨) પેશાવર (૩) સુરત. લખનૌ બાબત હું સ્વીકારું છું. પેશાવર મેં જોયું નથી અને સુરત જોવાની મને જરા પણ ઈચ્છા નથી. ગુજરાતમાં કદાચ એક કાળે સુરત રંગીલું હશે, પણ ભારતમાં લખનૌ એક જ છે, દુનિયામાં પેરિસ એક જ છે.

મેં ઉપર કહ્યું તે ફરી કહું : સુરત નહિ પણ સુરતી જ મને ગમે છે. સુરત પાસે નહિ પરંતુ સુરતી પાસે જવું મને ગમે છે. સુરત રડતું છે, સુરતી હસતો છે. સુરત મરી ગયું છે, સુરતી છવતો છે. સુરત સુફલીસ છે, સુરતી માતખર છે.

તમારે સુરત જોવું હોય તો મુંબઈ જાવ, સુરત ના જશો. જે સુરત હતું તે આજે મુંબઈ છે.

મોટી નગરી : કદમાં નહિ તેટલી દિલમાં. દિલાવરી, દિલોળની અને ખેલદિલી એટલે મુંબઈ. નાનો માણસ ત્યાં મોટો થઈ શકે અને મોટો પોતાને મોટો ના ગણે, ના ગણાવા દે. દિલોળન હૂંફાળા માનવીઓ, શેઠ હો, નોકર હો, ધારાશાસ્ત્રી હો, દાદતર હો કે લેખક હો—ચારતરફ ઉદારતા નીતરે.

મુંબઈગરો ધન કમાઈ શકે અને ખર્ચી શકે એટલું જ નહિ, આનંદથી ખર્ચી શકે. ગમે તેવો સુસ્ત અમદાવાદી પણ મુંબઈ જઈને ખિસ્સામાં હાથ નાખવાના વિચાર મુઠી તો જરૂર આવી જાય.

પણે પણ મોજ, આનંદ અને રસની છાલકો વાગે. મુંબઈગરો એટલે જીવનનો દોસ્ત. એવો જ લખનૌગરો—પરંતુ જરા ભૂલી રીતનો.

સાગર જેને આંગણે ઊછળે એ નગરી નાની હોઈ શકે જ નહિ. સાગરને ભેઈ તે જિંદગીના સાર પામે : આનંદ, વિલાસ, વિશાળતા.

મુંબઈગરો એટલે પારસી, ખોજો, ભાટિયો, હુડાણો,

સુરતી સેલાણી, કાંકણી, મલખારી અને દક્ષિણી. હવે પંજાબી, સિંધિ વગેરે મુંબઈગરા થવાની તૈયારીમાં છે અને મારવાડી પણ મોડો મોડો મુંબઈગરો બની રહ્યો છે. અમદાવાદી કદી મુંબઈગરો થઈ શકતો નથી, થઈ શકે તેમ નથી, થવાની એને ઇચ્છા પણ નથી. એ ગમે ત્યાં જાય—લંડન, પેરિસ, બર્લિન, વિએના, ન્યુયોર્ક, સારોડીજનૈરા, મસ્તાંબુલ, કે ઇસ્પહાન ગમે ત્યાં “ફારેન જઈ આવ્યો કે જઈ આઈ” થાય—પણ કદી બદલાય નહિ, પલટાય નહિ અને અમદાવાદી રહેવાના પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી કદી ચલાયમાન પણ થાય નહિ. અમદાવાદીને આપણે “અચળેશ્વર” કહી શકીએ ! એ તો ત્યાં ને ત્યાં ભાવ કસતો, કડક કરતો, એક ચઢા મંગાવી વણ જથ્થુને સંતોષ આપવાનો તનતોડ પ્રયત્ન કરતો, છતે પૈસે ચોગી જેવો, ગમે ત્યાં તરત ઓળખાઈ આવે. એને મુંબઈ ગમતું નથી, કેમ કે એને તો ઓછે પૈસે, બની શકે તો વગર પૈસે, મુંબઈમાં વસવું છે ! મુંબઈને એની વાત પરવડતી નથી તેથી તે પાઠે અમદાવાદ આવતો રહે છે, અને કહેતો ફરે છે : “જેયાં હવે મુંબઈ !”

મુંબઈ સુંદર છે, કુદરતે પક્ષપાત કર્યો છે. બાગક અને કિશોર આવસ્થામાં હોતો ત્યારથી સદ્માત્રિની ગિરિમાળા મારા હૈયામા ફોટી ગઈ છે. બોરિવલીની કોમળ વનરાજી અને જુહાપુરા પૂર્ણવતો સાગર, વાઢરાની પાલી હિલ ઉપરની આંગા-કાળો અને ગાહિમના ઝોરસ; એ બધાં આંખ મીંચતાની સાથે આજે પણ ‘મારાં’ બની જાય છે. મારા બાગક હૃદયને એવું વહાલ સાબરમતીએ કર્યું નથી. હું એમ નથી કહેતો કે સાબરમતી સુંદર નથી; એના જેવી સુંદર

નેદીઓ દુનિયામાં બહુ ઓછી છે. એના વળાંક અને એની સપ્રમાણ કોતરો એને નદી મટાડી સંગીતની લહરી બનાવી દે છે. એનું સૌન્દર્ય તપસ્વિનીનું સાત્ત્વિક સૌન્દર્ય છે.

મુંબઈમાં એકલાં લહેરપાણી નથી; મહારાષ્ટ્રની સરસ્વતી અને ગુજરાતની લક્ષ્મી બને ત્યાં કાવ્યાકૃત્યાં છે. એનાં વિદ્યાકલાનાં કેન્દ્રો, એની અનેક સભાઓમાયટીઓ, મુક્તા વિચારની—Liberalismની—ગૌરવવંતી પ્રજ્જ્વાલિકા, એ બધાં ઉપર કોણ મુઘ્ધ નથી? દાદાભાઈ, ફિરોજશાહ, કરસન-દાસ મૂળજી, બેરામજી જીજીભાઈ, તાતા, ઈત્યાદિ કેટલીયે ઉદારમતવાદી વ્યક્તિઓ ગણાવી શકાય. લેખકો પણ દિક્ષાવરીથી ભરેલા ગણવા હોય તેટલા ગણાવી શકાય.

મુંબઈ એટલે 'મોટું' મન. ત્યાં ધારાશાસ્ત્રી ધારાશાસ્ત્રીને ભાઈ ગણે; દાકતર દાકતરને દોસ્ત માને; વેપારી વેપારીને મિત્ર લેખે. બધા રમે, રણાવે અને મત્રીભાવનાની દેલમ-છેલ થયા કરે.

ધનના ઉપાર્જનમાં મુંબઈગિરો જેટલો પાવરધો છે, તેટલો ભારતમાં બીજો કોઈ નથી. અમદાવાદી ઉપાર્જન કરતાં રક્ષણમાં વધારે શૂરો હોય છે. અમદાવાદનો પૈસો લોગ ઉપરના ઉગ્ર કાબૂનું પરિણામ છે.

પૈસા એ લોગવવાની વસ્તુ છે, પેટીમાં પૂરી રાખવાની વસ્તુ નથી, એવું માનનારો મુંબઈગિરો અમદાવાદીને જો ફક્ત એક જ સવાલ પૂછે કે 'તમારે મેડીયા, પૈસાને કરવો છું મું?' તો અમદાવાદીને જવાબ આપતાં માથું ખાંજવાળવું પડે.

ધૂમ કમાવું, ધૂમ ખરચવું. જિંદગી ચાર દિવસનો ખેલ છે, અને મરી ગયા પછી યોગ કે લોગ કશું સાથે આવવાનું નથી. વિઠ્ઠલનો લેળ, કમરૂદ્દીનનો હલવો, તાજ કે વોલ્ગાનાં લંચ, આ બધી દિલ બહેલાવનારી ચીજો છે. પૈસો આપણે માટે નહિ પણ એ બધાં માટે છે એવું મુંબઈગરો માને છે, અને જેવું માને છે તેવું વર્તે છે.

છતાં એમ કહી શકાય કે મુંબઈગરોનો રસાસ્વાદ લખનીના લાલા જેવો ઘૂંટાયેલો નથી. લખનીની નજરે મુંબઈનો રસાસ્વાદ 'દેહાદી' લાગે. લખનીની નજરકત, માવજત અને મહેકિલને પહોંચે તો કદાચ પેશિસના 'સાલોન' જ પહોંચી શકે. પરંતુ મુંબઈની દિલાવરી ન તો લખનીમાં, ન તો પેશિસમાં.

મુંબઈમાં ઘણું નથી : ત્યાં સ્થાપત્ય નથી, શાંતિ નથી, શિયાળો નથી, જમીન જેવી જમીન નથી, એવું બધું ઘણું નથી. શરીરસંપત્તિ પણ ખાસ નથી. ત્યાંનાં ધાંધલ, ધમાલ અને વેગ ગાંઠાં કરી મૂકે તેવાં છે.

છતાં, મુંબઈ પર મારા જેવો સાત પેઢીનો અમદાવાદી દ્રિઢા ધર્ષ શકે છે, કારણ કે મુંબઈમાં મહોબ્બત છે, મુક્ત વિચાર છે, ઔદાર્ય છે. ન્યાં આટલું છે ત્યાં ઘણું છે.

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે સત્તરમી સદીમાં પ્રિટનના રાબા ચાલ્સ ખીજાએ ફિરંગી રાજકુંવરી સાથે લગ્ન કર્યું અને પહેરામણીમાં તેને મુંબઈ મળ્યું તે પહેલાં મુંબઈનો બાણે ઇતિહાસ જ નથી. પરંતુ હકીકત

જુદી છે. મુંબઈ છેક મૌર્ય સમયમાં પણ બાણીતું હતું. અશોકના રાજ્યકાળમાં મુંબઈના ટાપુઓની રાજધાની હાલ ત્યાં એલિક્ઝાન્ડ્રાની ગુફાઓ છે ત્યાં હતી. તે જગાનું નામ ‘મંગલપુરી’ હતું. ત્યાર પછી નવમા દસમા સૈકામાં શીલહારાનું રાજ્ય થયું. તે સમયમાં મલબાર કિનારા સાથે મુંબઈનો વેપાર ખુબ જામ્યો હતો. મલબારના માતબર વેપારીઓ મુંબઈમાં જે જગાએ વસવાટ કરતા હતા તેનું નામ આજની મલબારહીલ. તે જ અરમામાં ત્યાં આગળ વાલુકાઈવરના મંદિરની સ્થાપના થઈ જેને હાલ આપણે વાલકેશ્વર નામથી ઓળખીએ છીએ. મુંબઈ શબ્દ ‘બોંબાંય’ નામના ફિરંગી શબ્દમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. મુંબઈ મૂળ ફિરંગીઓનું હતું અને બોંબાંય એટલે સાચો ઉપસાગર એવો ફિરંગી ભાષામાં અર્થ થાય છે. ફિરંગીઓને ખબર નહિ કે મુંબઈ એક મહાન નગરી થયે નીકર પહેરામણીમાં તેમણે મુંબઈ તો ના જ આપ્યું હોત !

હિમાલયનું આકર્ષણ એકલા યોગીઓને જ હોઈ

શકે એવું નથી. મારા જેવાઓને પણ ત્યાં દોડવાનું મન થઈ આવે એવું કોઈ તત્ત્વ તેમાં રહેલું હોવું જોઈએ. સંભવિત છે કે વાતાવરણમાં જ એવો કોઈ જાદુ ભરેલો હશે કે જેથી વારંવાર ગયા છતાં ફરી ફરીને ત્યાં જવાનું મન થાય. એવું પણ સાંભળ્યું છે કે આકાશમાં રહેલાં સાત્ત્વિક ભાવનાઓનાં મોજાં હિમાલયની આસપાસ વધુ પ્રળળ હોય છે અને માણસના મગજને શાંત, સ્વસ્થ અને તાગું કરી આનંદ માણવાની તાકાત આપે છે. મને આ વાત સાચી લાગે છે. મનુષ્યને આનંદ માણવા માટે, અનુકૂળ પદાર્થોની નહિ, પરંતુ અનુકૂળ મનની જરૂર વધારે છે. આનંદના મૂળમાં જો મન જ હોય તો પછી આનંદનો આધાર પદાર્થો છે એ માન્યતા સુધારવી પડે. દિલસૂદીની વાત દિલસૂદો જાણે, હું મારી વાત કરું.

રવિવારે સવારે, આપ કદાચ આ વાંચતા હશે ત્યારે, હું ટ્રેનમાં હોઈશ. કેલુના-પ્રદેશમાં જવા સારું હું નીકળ્યો છું. અહીંથી દિલ્હી અને ત્યાંથી પંજાબકોટ. જો દિવસ પછી પહોંચીશ. ત્યાંથી મોટરરસ્તે લગલગ બસો માઈલ 'મનાલી'

નામનું કુતુબેલીનું એક ગામ છે ત્યાં જઈ મહિનો ગાળીંગ સાલજીયું છે કે તે ઘણું રમણીય સ્થાન છે બગ્દનાં શિખરો અને ધાતીએ બેઠા છે અને લીલાંતરીએ અને નખગિખ ઢાંકી દીધું છે ત્યાં ગયેલાઓ કહે છે કે એ કાશ્મીર જેવું છે.

કુતુબા પ્રદેશની ગમ્યતાનું અનેક અંગ્રેજ લેખકોએ વર્ણન કર્યું છે બિઆસ નદી મનાલીની ઉત્તરેથી હિમાલયમાંથી નીકળી કુતુબા વહે છે બિઆસ એ જ વેદકાળની વિપ્રશા.

કુતુબ જવા મારુ પઠાણકોટથી બસ કે મોટા પકડવી પડે કાશ્મીર જવા મારુ પથ પઠાણકોટ બિતરુ પડે, તેજ પ્રમાણે 'ડલહાઉસી' જવું હોય તોપણ પઠાણકોટ બિતરુ પડે આમ પઠાણકોટથી ત્રણ મૌદ્યધામોની યાત્રા શરૂ થાય છે ડાબી તરફના રસ્તે કાશ્મીર, મહેજ ઈશાન ખૂણા તરફ ડલહાઉસી અને જમણી તરફ કુતુબ કાશ્મીર એટલે કે શ્રીનગર ૨૬૭ માઈલ, ડલહાઉસી ૫૦ માઈલ અને કુતુબ એટલે કે મનાલી ૧૯૮ માઈલ, એ પ્રમાણે અંતરો છે.

કુતુબની ખીણમાં પહોંચ્યા પહેલા કાંગડાની ખીણ વટાવવી પડે છે. કાંગડાનો પ્રદેશ ધવલાધાર પર્વતની ધારાધાર પ્રમથેલો છે અને છેક જૈનનાથ (વૈદનાથ) સુધી કાંગડાની ખીણ ગણાય છે જૈનનાથની પૂર્વમાં કુતુબની ખીણ વિસ્તરેલી છે. તેનો આકાર ત્રિકોણિયો છે બિઆસ અને ચાવંદી એ બે ખીણોની વચ્ચેનો એ ત્રિકોણ છે.

કુતુબા રૂળો બાબતમાં આપણે ઘણું સાલજીયું છે એ રૂળો ઘણા જ સ્વાદિષ્ટ અને તાજગીભર્યા હોય છે બેચક, કાશ્મીરના રૂળ પણ એવાં જ. કુતુબા રૂળોના મોટા મોટા

બગીચાઓ છે અને કેટલાક માણુઓ ત્યાં ચોરા પાયાનો
ધધો કરે છે

કુલુ એ હિમાલયની ખીણ છે એની ઉત્તરે રાહટાગ
ઘાટ છે અને તે ઘાટ આપણને લડાખ અને તિબેટ લઈ
જાય છે મનાલીથી રાહટાગ ઘાટ ફક્ત ચૌદ માઈલ દૂર
છે રાહટાગની ઊંચાઈ ૧૩૦૦૦ ફીટ છે એ ઘાટ વટાવો
એટલે મધ્ય હિમાલયની લાહુલ ખીણ ગરૂ થાય અને
લાહુલ વગરો એટલે ઉત્તર હિમાલયની-ટિબેટની-ખીણ
ખીણ ગરૂ થાય મારી ઇચ્છા રાહટાગ સુધી મફત ડરવાની
છે રાહટાગના ઘાટ ઉપર જોગીને મારે કુલુની કદરાઓમાથી
ટહુટતા પખીઓને માલગવા છે, ઘૂલવતી બિન્બાસનો જ્ય-
તરગ માલગવો છે, કુલુની કીચીઝમ વનસ્પતિ જોવી છે

આપણા માટે આટલે દૂર સુધી જતા મારા જેવા મુરખ
માણુમને આપ હસશે, તો જાણે આપના ઉપકાસ કરતા
મને મારો આનંદ વધારે વહાલો છે

મુસાફરીના શોખીન જીવોને કદાચ એમ લાગે કે આ
શોખ પૂરા કરવા બહુ પૈસા જોઈએ તો તેમની જાણ માટે
ઉમેરુ કે અમદાવાદથી પઠાણકોટ સુધીની ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી
જો તેઓ કરશે તો આવતા-જતાના ચાલીસ રૂપિયા અને પઠાણ
કોટથી કુલુ-મનાલી સુધીની બસના આવતા-જતાના પાત્રીસ
રૂપિયા મળી કુલ પચોતેર રૂપિયા થશે પઠાણકોટથી શ્રીનગર
આવતા-જતાની બસના અઠ્ઠાવીસ રૂપિયા છે ફર્સ્ટ ક્લાસમા
જનારને અમદાવાદથી પઠાણકોટનું આવતા-જતાનું ભાડું

એકસો આઠ રૂપિયા થશે. કુલુ કે કાશ્મીર ના જતાં ડલહાઉસી જનારને આવતાં-જતાંનું બસ ભાડું આઠ રૂપિયા થશે. *

કુલુ સસ્તી જગા છે. ડલહાઉસી પણ સસ્તી જગા છે. અમદાવાદમાં રહી નકામાં નિર્માલ્ય સિનેમા-નાટકો જોવાં અને હાનિકારક ઠંડા પીણાં પીવા તથા એવા તેવા ખર્ચામાં સો રૂપિયામાં પૂજો મૂકવો તેના કરતાં આવી મુમાફરી કરવી તે વધારે લાભકારક છે. વિદ્યાર્થીઓને તો ‘સ્ટુડન્ટ્સ કન્સેશન’ મળવાથી ઘણા જ સસ્તામાં આ મુસાફરીઓનો લાભ મળે છે.

આવાં સ્થાનો પૈસાદારો માટે જ છે અને આપણાથી ના જ જવાય એવી લાઘવગ્રંથિથી અમદાવાદમાં ઘણા માણુઓને પીડાતા મેં જોયા છે. આવી માન્યતા ધરાવનારને હું એટલું જ કહીશ કે પૈસાદાર ત્રિવાય તો અમદાવાદમાં કોઈ પણ શોભતું નથી; તો પછી અમદાવાદમાં પણ ખીન કોઈએ ના રહેવું જોઈએ. ના જવું હોય તો ના જઈએ, પરંતુ ખોટા કારણો ના આપીએ.

‘સરી જતી કલમ’ હવે થોડો વખત આરામ લોગવશે; કુલુ જઈને કદાચ તે સરે તો સરે. તમારો સ્નેહ તે જરૂર યાદ કરશે. આવતે અઠવાડિયે તો એ નહિ દેખાય, પણ ત્યાર પછી દુલ્હામાં પંખીઓના ટહુકાર સાંભળવી અને સ્વાદિષ્ટ ફળો આરોગવી એ કદાચ ચાલુ થઈ જશે. હમણાં તો બિસ્તરો જોતી તે અટકે છે.

* આ ભાગ અને ૧૯૫૭ના દિવસ-દિનચરિત્ર મુજબ છે.

વાયુક્રમિત્રોને આપેલું વચન જરૂર માદ છે, પણ આ ધુમ્મસ, આ વરસાદ, આ કકડતી ઠંડી અને સુસવાટા કરતો આ પવન હાથમાં પેન પકડવા દે તો ને ! આવ્યા તે દિવસે તો આકાશ સ્વચ્છ હતું અને સૃષ્ટિ હસતી હતી. એક જ રાતમાં બધું પલટાઈ ગયું. માણસનાં વચનો, શબ્દો, આશા-ઉમંગો અને ઇચ્છા-અનિચ્છાઓ બધું હવામાન ઉપર છે. આપણાં શરીર અને મન આપણે તાળે નથી, હવામાનને તાળે છે. પરમાત્મા પોતાની ઇચ્છા હવામાન મારફતે વ્યક્ત કરે છે.

દિલ્હીથી એક રાતની મુસાફરી ખેડી ચઠાણકોટ આવી સ્ટેશનવેગન ના મજબૂં એટલે અમે બસ પકડી. આ બસ અમને કાંગડાની ખીણમાંથી બધું બતાવતી બતાવતી મંડી છેડવાની હતી. મંડીમાં રાતવાસો કરી અમારે કુલુની ખીણની મુસાફરી ખેડવાની હતી. મંડીથી મનાલી સુધીના રસ્તાને હું ‘ વિપાશાનો જલતરંગ ’ કહીશ.

કાંગડાની ખીણ પસાર કરી ભૈજનાથમાં ખાઈપી અમે આઠ જણાં આખરે મંડી પહોંચ્યાં અને ડાકબંગલામાં રાત ગાળી વહેલી સવારે મનાલીની સફર શરૂ કરી. મંડી

ગાડીઓ જેવી આ ખસે છે. અને છેક અમદાવાદથી આટલે દૂર આવનાર રખડતાં નહિ તો ખીચું શું ?

મનાલી ગામડું છે. ચારેતરફ ખરફના પહાડો છે. વીજળી નથી. આઠ-દસ દુકાનો છે. કુલુના પહાડીઓ અને લાહુલ તથા લડાખના ખડતલ લોકોની આછી વસ્તી છે. ભરવાડો છે. ઘેરાંખકરાં છે, દેવદેવીઓ છે.

ખેનનના ખંગલામાં આખરે આવી પહોંચ્યાં. ખંગલો ફોન' મોટા ખગીયાની વચ્ચેવચ છે. પહાડો અમને ઘેરીને બેઠા છે, વિપાશા એનું મંગીત છેડી રહી છે.

મનાલીના 'ખેનન' કુટુંબની કહાણી બાણવા જેવી છે. અને ૧૮૭૫માં એક નવયુવાન અંગ્રેજ લશ્કરી નોકરી માટે કલકત્તામાં ઊતર્યો. એના દિલમાં ભારતની સંસ્કૃતિનો નાદ હતો. એને ચિયોસાફીનો રંગ હતો, બ્રહ્મોસમાજની પણ લગની હતી અને સ્વામી હયાનંદના આર્યમમાજનુ પણ આકર્ષણ હતું. એકવીસ વર્ષના આ અંગ્રેજ નવયુવાન હિમાલયનાં સ્વપ્નાં મેવતો હતો. તેના સૌંદર્યની તરફથી પીડાતો હતો. કલકત્તામાં પુસ્તકોની એક દુકાનમાં તે ગયો ત્યાં તેના હાથમાં અનાયામે 'કુલુની ખીણ' નું પુસ્તક આવ્યું. તેણે પુસ્તક ઉઘાડાવવા માંડ્યું. તેના રસમાં તે દૂબી ગયો. ચોપડી ખરીદીને તે ઉતારે આવ્યો અને કુલુમય બની ગયો.

આખું જીવન ભારતમાં ગુજરવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. નિર્ણય પાકે થયો. તેની નિમણૂક ગઢવાલમાં થઈ હતી તે દહેરાદુન આવ્યો. રાજ્યોમાં તે ખ્રિસ્ત જ્વાને બદલે કુલુ જ્વા નીકળ્યો. રસ્તામાં હરદ્વાર જેવા ઊતર્યો.

હિંદુ ભાવનાઓથી તેનું હૃદય તરંગોળ બન્યું હતું. ત્યાં એક આકસ્મિક બનાવ બન્યો.

કોઈ સુંદર પ્રાદ્યુષ કન્યાનો તેને મેળાપ થયો. કથા સંલેગોમાં, કેવી રીતે, એ બધી હકીકત મેં પૂરી જણાવી નથી, પણ એટલું જણ્યું કે તે યુવતી ગંગોત્રીના એક પ્રાદ્યુષ કુટુંબની હતી. બનેને લાગ્યું કે તેઓ અનેક જન્મથી એકમેકને ઓળખતાં હતાં. હૃદયો એક બન્યાં. તે રવાના થયો, કુલુ આવ્યો. કુલુ તેને પેલી યુવતી વગર સૂનું લાગ્યું. એણે બે દિવસ રોકાઈને પાછી હરદારની. મજલ પેડી. પેલી યુવતી તેને ઝંખતી હતી. એણે લમ કહી. નાખ્યું! કયો વિધિ કયો હતો તેની માહિતી મને મળી નથી—કદાચ આર્યસમાજ વિધિ હતો.

પત્નીને લઈને તે કુલુ આવ્યો. ત્યાં તેણે એક ઘર અને થોડી જમીન લીધી. તેના અંગ્રેજ માળાપને—પાકા સામાન્યવાદી અને જાતિઅભિમાનથી છલકાતાં માળાપને—આ વાત રુચી નહિ. થોડીઘણી મિલકત લઈતે નવયુવાન કુટુંબથી અલગ થઈ ગયો. ખિટનનું બેનન કુટુંબ તેના તરફ પીઠ ફેરવીને બેઠું. યુવાન બેનન લગભગ હિંદુ બની ગયાં. તેને ત્રણ પુત્રો થયા. પોતે આર્યસમાજ વિધિથી વહેવાર કરવા લાગ્યો.

આ ત્રણ પુત્રોમાં સૌથી મોટા તે મેજર બેનન. એ ત્રણે કુલુમાં પરણ્યા છે અને વાડીવિસ્તારવાળા છે. એમને ત્યાં સત્યનારાયણની કથા પણ રીતસર થાય છે. બેનનોના વૃદ્ધ મામા ગંગોત્રી તરફ હમણાં જ ગુજરી ગયા. મોસાળમાં બધા ગોરખદું કરતા હતા એવું સાંભળ્યું છે.

અમે આત્રા તેને બીજે દિવસે મનાલીમાં મેળો હતો. બાળુના પહાડ ઉપર હિડિંગાનું મંદિર છે, ત્યાં દેવદેવીઓની મૂર્તિવાળી ચાર-પાંચ પાલખીઓ આવી પહોંચી. પાલખીઓને મંદિર આગળ મૂકી પુરુષો નાચવા લાગ્યા.

એક હાથમાં રૂમાલ રાખી કમર આગળથી વળીને એ બધા નાચતા હતા. ગોળ ગોળ ફરીને નાચતા પહાડીઓની પાનીઓ જ ફક્ત સહેજ સહેજ ખમતી હતી. શ્રીઓ નાચતી નહોતી, ભેતી હતી અને વચમાં વચમાં ગાતી હતી.

આ નાચ મરદોને શોભે એવો મને તો લાગ્યો નહિ. એમાં ઝમક, ચમક કે વીરત્વ નહોતું; માર્દવ હતું, કોમળતા હતી, શૈષ્ણ હતું. આ નૃત્ય બે કુલુની શ્રીઓ કરતી હોય તો ઘણું દીપી બેઠે.

હિડિંગા દેવીને પાલખીમાં બેસાડવામાં આવ્યાં હતાં. દેવી ગોળમટોળ અને બજરમાન હતાં. બીમજેનની પત્ની તો એવી જ હોય—નળગીપોચી શ્રીનું લીમસેન હરણુ કરે નહિ.

કુલુની શ્રીઓ આકર્ષક હોય છે, પુરંતુ તેમનું કાફું

હિડિંગા જેવું હોતું નથી. મને લાગે છે કે ઉત્તરે લડાખ અગર તિબેટથી કોઈ અડાલીડં સી કુલુ ઉપર ચઢી આવી હશે અને એણે અહીંના કોમળ પુરુષોને હરાવીને નાચવાની ફરજ પાડી હશે. આવા સુકોમળ પુરુષો તો કદાચ ગુજરાતમાં પણ જોવા નહિ મળે.

કુલુના દેવો, પહાડીઓની માન્યતા મુજબ, બધું જ કરે છે. વરસાદ એ લાવે છે, લગ્ન એ કરાવે છે; છૂટાછેડા એ કરાવે છે, તાવતરિયો એ લાવે છે, રીંછ, વાઘ, સાપ એ બધાંનું રૂપ એ ધારણ કરે છે. એ બાદ બની જાય છે, વાદળું બની જાય છે, પવન બની જાય છે. કુલુના લોકો આ બધા દેવોને રીઝવવા વરસોડા કહાડે છે, નાચ કરે છે, બ્રાહ્મીઓનાં બલિદાન આપે છે અને તેમ છતાં પણ દેવ જો ના રીઝે તો શિક્ષા પણ કરે છે !

કેટલીક સાલ પહેલાં દસ-પંદર પહાડીઓ કુલુના મેન્જિસ્ટ્રેટ પાસે એક દેવની મૂર્તિ લઈ ગયા. મેન્જિસ્ટ્રેટ તેમને પૂછ્યું : “ કેમ આવ્યા છો ? ” પેલા ગામડિયાઓએ કહ્યું : “ આને પૂરી દો ! ” મેન્જિસ્ટ્રેટે આખરે બપોરું કે એ વરસાદના દેવ હતા. ઘણું રીઝવ્યા છતાં વરસાદ આવ્યો નહિ એટલે પહાડીઓ એના ઉપર ખિનયા અને એને બેલમાં પુરાવવા લાવ્યા. મેન્જિસ્ટ્રેટ રમૂજ અંગ્રેજ હતો. એણે પેલી મૂર્તિને એક કોટડીમાં પૂરી દીધી. પહાડીઓ સ્તોત્રથી આલ્યા ગયા. મેન્જિસ્ટ્રેટ ગ્રાહ્યબની રમૂજ ક્ષણભ્રમી નીવડી : દેવ કેદ થયા પછી બે જ કલાકમાં ભારે વરસાદ પડ્યો ! આ બનાવ એક પુસ્તકમાં નોંધાયો છે.

રાજકારણમાં પણ આ બધા દેવોનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, છૂટથી થઈ રહ્યો છે. હિંદિંગાના મેળામાં, પેલો નાચ પતી ગયા પછી, “ચૂંટણી-જંગ” શરૂ થયો. અહીં હજી ચૂંટણી બાકી હતી. કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ લાપણ કરવા એક સ્વતંત્ર ઉમેદવાર બોલો થયો. એણે નીચે પ્રમાણે લાપણગંગા રેલાવી :

“કુલુની શાન ખાતર કોંગ્રેસને શિકસ્ત આપજો. કુલુનું આપણે અલગ રાજ્ય જોઈએ છે. હિંદિંગા મા આપણી સાથે છે. મા હિંદિંગાનો જય હો અને કોંગ્રેસનો પરાજય હો! કુલુ જિંદાબાદ.”

તે અટક્યો. પોતાના એક સાગરીતને નિશાની કરી એટલે તેણે તાળીઓ પાડી. પછી બધાએ તાળીઓ પાડી અને હિંદિંગાની જય બોલાવી બધા વીખરાઈ ગયા. અમે બધાંએ પણ ચાલવા માંડ્યું, કારણ કે વીજળીના કડાકા બોલવા લાગ્યા. હિંદિંગાદેવી ગુસ્સે થઈ બધે તે પહેલાં અમે ઘર લેગાં થઈ ગયા.

મનાલીથી લગભગ બે માઈલ છેટે વસિષ્ઠનું મંદિર છે. મહામુનિ વસિષ્ઠની એક લાકડાની મૂર્તિ છે. વસિષ્ઠજીને ચસ્મા પણ પહેરાવ્યાં હતાં! લગોટી નહોતી, ગાંધીજી વીંટતા હતા તેવી બે વેંત લાંબી પોતડી પહેરાવી હતી. એક ક્ષણ તો આપણને યાદ કે જાણે ગાંધીજીની જ આકૃતિ છે! સામ્ય પણ ધરાવે છે : બન્ને જણા શાંત, વીતરાગ, તપસ્વીઓ.

વસિષ્ઠાદ્યમનો આચ્છાદ્ય બે-ત્રણ ઝરણાં વહે છે. એ ઝરણાંનું પાણી ગરમ હોય છે. ઘણાજીઓ માને છે કે મહા-

મુનિ વસિષ્ઠના તપના પ્રભાવથી પાછળ ઊભેલો ઘરફનો પહાડ ગરમ થઈ ગયો અને ઘરફ ઊંઘીને ગરમ પાણી વહેવા લાગ્યું. આ ગરમ પાણીના બે કુંડ છે, જેમાં આપણે સહેલાઈથી નહાઈ શકીએ. ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારની એ માન્યતા થઈ. સાયન્સમાં શ્રદ્ધા રાખનાર કહેશે કે આ પાણીમાં ગંધક છે, વગેરે. આ કુંડમાં નિયમિત રીતે સ્નાન કરનારને સંધિવાનું દરદ મટી જાય છે—વસિષ્ઠમુનિના પ્રતાપે કે ગંધકના પ્રતાપે, ગમે તે રીતે. ત્યાંનો પૂજારી મૂળ કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ, પણ ચાર-પાંચ પેઢીથી કુટુંબ અહીં આવીને વસેલું એટલે હવે અહીં લાગી ગયું છે. પૂજારીને બે પત્નીઓ છે. કુલુમાં જેને પૂછે તેને બે-ત્રણ પત્નીઓ હશે. મેજર બેનન અને તેમના લાઈઓ પણ બબે પત્નીઓ—વાળા છે. કદાચ એમ હશે કે દેવો બે-ત્રણ પત્નીઓની તરફેણમાં છે !

કુલુમાં બે અનેકપત્નીનો રિવાજ છે તો બાર ગાઉ દૂર લાહુલ અને સ્પીટીમાં વળી બુદ્ધી લીલા છે. ત્યાં અનેક પતિની પ્રથા છે. એક સ્ત્રીને ચાર-પાંચ કે ગ્રાત સુધી પતિ હોય છે. પેલાં હિડિંગા દેવી, હું માનું છું કે, ત્યાંનાં જ હશે. એમણે ભીમસેનમાં પાંચ-સાત પતિ જોયા હશે અને તેથી જ ભીમસેનથી ‘ઇતિ’ ઉચ્ચાર્યું હશે. કુલુમાં, લાહુલમાં તથા સ્પીટીમાં બધે જ સ્ત્રીનું વર્ચસ્વ છે, પછી ભલે અનેક-પત્નીની પ્રથા હોય અગર અનેકપતિની પ્રથા હોય, મુખ્ય વસ્તુ તો વર્ચસ્વની છે.

દેવોની ઇચ્છાઅનિચ્છા કુલુના લોકો તે તે દેવોના ચેલાઓ

મારફતે જાણે છે. ચેલામાં દેવ જિતરે છે અને ચેલો દેવના મનની વાત જાહેર કરે છે. ચેલાને આપણે ભૂવો કહીએ તોપણ ચાલી શકે. એના શબ્દમાં વિશ્વાસ રાખી સૌ વર્તે છે.

દરેકના દેવ હોય છે એમ 'રોહટાંગ ઘાટ'નો અને તેની પાસે જિભેલા 'ગફાન' પહાડનો પણ એક દેવ છે. દેવની મરજી જાણ્યા વગર આ ઘાટ અને આ પહાડ ઉપર ચઢવું સલાહજરૂરું નથી. રોહટાંગ ઘાટ કુલુને લાહૂલ તથા સ્પીટીની સાથે જોડનારો ઘાટ છે. ચોડાંક વયો ઉપર કેટલાક અંગ્રેજોએ રોહટાંગ અને ગફાનના દેવની મરજીની ઉપરવટ થઈ ત્યાં પ્રયાણ કર્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે સાઠ માણુમનો કાફલો રોહટાંગ ઉપરના સપ્ત વાવાઝોડામા ઘસડાઈને બરફ નીચે દળાઈ ગયો. ત્યારથી બધા માને છે કે હિંદુઓના દેવોનું બીજાઓ ઉપર પણ વર્ચસ્વ છે મેજર બ્રુસ પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે મારે ત્યારે ગફાનના પહાડ ઉપર ચઢવું હતું ત્યારે તેના દેવને એક ઘેટો ચઢાવીને પછી હું ચઢ્યો હતો અને મારો પ્રયામ ઘણું મફજ થયો હતો.

મારે રોહટાંગ ઉપર ચઢવું છે, પણ દેવની ઈચ્છા જણાવનાર ચેલો હજી કુલુથી આવ્યો નથી એટલે ચક્રાં હું છું. આ બધાં પહાડો અને ઝરણાંઓમાં દેવોનો વામ નથી એવું મારી સાહસ ખેડવાની મારી ઈચ્છા નથી. હું ઘેટા કે બકરાનું બલિદાન આપવાનો નથી. સત્યનારાયણની કથા કરાવી નાખીશ અને શીરો ખાઈને ચડીશ. સત્યનારાયણની હકૂમત બંધે રોહટાંગ મુખી પહોંચતી નહિ

હોય પણ રોહટાંગ દેવ સત્યનારાયણ દેવને માન આપે તેવા સમજી તો જરૂર હતો. હમણાં તો અમે જાણી રોહટાંગને વિચાર માંડી વાળી 'કોહી' મુખી જઈ પાછાં ફર્યા છીએ. કોહી અહીંથી આઠ માઈલ છે અને ત્યાંથી રોહટાંગ ત્રાત માઈલ છે. કોહી મુખી પહોંચતાં પહોંચતાં તો પવનના દેવે અમારી જાગર લઈ લીધી. એટલે તો લથાનક અને પ્રથંક વેગ હતો કે જાણી પડીએ! પહાડોની ગંભીર હારમાળા ઘૂમવતી હતી અને ધસમસતી વિપાળા (ગિઆસ) જાણે ગાંડીતૂર ખતી ના હોય તેમ પહાડને લાતો ને ગડદાપાટુ ભારતી દોડતી હતી! એક નહિ પણ ચાર-પાંચ દેવો તથા દેવીઓની મને તો આ યંધી ધમાચકડી લાગતી હતી. હું સમજી ગયો કે આ અમારો અનાદર હતો, રોહટાંગનું માંડી વાળો, એવો આદેશ હતો.

કુલુમાં આવો તો કુલુના દેવોની હકમતનો અનાદર ના કરશો. એવું કંઈ કરી બેસીને 'મુધારક' કે 'બુદ્ધિમાન' હોવાનું લે અભિમાન ધારણ કરશો તો વરસાદ તૂટી પડશે, વાવાઝોડું થશે, ઘી, તેલ, શાકપાંદડું કશું બજારમાં નહિ મળે અને ખૂબ પસ્તાશે! અહીં આવીને હિડિંગા દેવીને નમસ્કાર કરી આવજો અને અનો ન મળે તો નવો પૈસો પણ ત્યાં મૂકી આવજો. આ સૃષ્ટિ ભુદી છે, અહીંનો હકમત ભુદી છે, અહીં 'સાયન્સ', 'લોજિક' અને એવા બધા અભાવ્યા દેવોનું જરા પણ ચલણ નથી; અહીં દેવી હિડિંગાની હકમત છે.

અમે બધાં આજે વહેલાં જિઠ્યાં હતાં. ઋતુ બદલાઈ ગઈ હતી. વરસાદ અને પવન જમ્યા હતા. બાળકો ઉત્સાહમાં હતાં, ઠારણ કે આજે અમારો 'નગર'નો પ્રેમામ હતો.

નગર એ કુલુની જૂની રાજધાની હતું. મનાલીથી કત્રાયણને રસ્તે 'પતલીકુઈ' નામનું એક ગામ આવે છે ત્યાંથી બે-ત્રણ માઈલનું ચઢાણ કરી નગર પહોંચાય છે.

સૂર્યનાં કિરણો બરફનાં શિખરોની પાછળ ખેલતાં હોયે, કેમ કે પંખીઓ ટહુકતાં હતાં અને ઉભસની આછી આછી રેખાઓ પહાડોની ધાર ઉપર દેખાતી હતી. ચડા પીતુ પીતું અમારું કુટુંબ નગરના વિચારોમાં આનંદમાં હતું. અમે જેમનાં મહેમાન બનવાનાં હતાં તેમનો મનેદથી ભરેલો પત્ર મને બે-ત્રણ વખત વાંચતો. એઈ મારાં પત્નીએ મરકરી કરી કે, "બરાબર વાંચજો, કંઈ ભૂલ તો નથી થતી ને?"

પોણા આવ્યા નહિ. ગઈ કાલે ત્રાંજે એક પોણાવાળો દહી ગયો હતો કે પોણા લાવીશ. આવું તો બે-ત્રણ વખત બનેલું એટલે એની ગાપચીથી અમે ટેવાઈ ગયાં હતાં.

ખસમાં પતલીકુર્ચ સુધી જઈ ત્યાંથી નગર સુધી ઘોડા લેવાનું નક્કી કર્યું અને નીકળ્યાં.

ખસ ઊપડવાને વાર હતી. આઠ-દસ દુકાનોવાળા મનાલીના ખતરમાં લટારો ભારી, કાંઈ ના સમજી એટલે પૂરી, પકોડી, મગફળી, ચેરી જે કાંઈ દેખાય તે વારાફરતી ખાવા લાગ્યાં. દુકાનદારોને અને અમને બંનેને આનંદ થયો.

ખમવાળાઓ તો રાત્રી થઈ ગયા છે. સરકારી નોકરો તે દૈયતને કાંઈ ગાઠિ ? મારા નોકર સાથે મેં કંડકટરને મંદિરો. કહેવડાવ્યો કે ખસ ઉપાડવાનો વખત થઈ ગયો છે. નોકર પાછો આવ્યો. એ માહેબ શાના સાંભળે ? એમને તથા ફાઈવર સાહેબને ચહ્વા પીવી હતી, સિગરેટ પીવી હતી, પાન ખાઈ હવું; નવરા બેઠેલા પોસ્ટમેન તથા બીજા બે-ત્રણ જણ સાથે વાતો કરવી હતી. અમે પછી બીજા મગફળીઓ લઈ ખાવા માંડી. પોણા કલાક મોડી એણે ખસ ઉપાડી. એને મન અમે બધાં માણસો નહોતાં, બકરાં હતાં.

બકરાંને આખરે પતલીકુર્ચ ઉતારવામાં આવ્યાં. પતલી-કુર્ચમાં બે-ત્રણ ઘર હતાં—ઉપર રહેવાનું ને નીચે દુકાન એવી રીતનાં. દુકાનો ખૂલી નહોતી. દુકાનદારો ઊંઘતા હતા કે ઉપર બેઠા હોઠો પીતા હતા. અમે અમારી પોતાની દુકાન માંડી દીધી. એક ઘરની ઓસરીમાં રોતરંછ પાથરી ચેવડાનો ડબ્બો ખોલ્યો અને ધર્મોસમાચી ચહ્વાના પ્યાલા ભરવા માંડ્યા. થોડીવારે દુકાનદાર નીચે આવ્યો. એને અમે ચેવડો તથા ચહ્વા આપીને નાસ્તો કરાવ્યો. એની ઓસરી વાપરી તે માટે. આભાર માની મેં આઠ

આના ધર્યા પણ એણે ના લીધા; ફક્ત નમસ્કાર કર્યા. મને એ ગમ્યું. મને એ માણસ સંસ્કારી લાગ્યો; એની જગાએ હું હોત તો આઠ આના ગજવામાં મૂકી દેત.

ઘોડાની ચોધ ચરૂ ચર્મ. જરાજર એક કલાકે ઘોડા જેવાં દેખાતાં સાત-આઠ પ્રાણીનાં અમને દર્શન કરાવવામાં આવ્યાં. એમાંનું એકે પ્રાણી ચાર ફૂટથી ઊંચું હોય એ માનવાને હું તૈયાર નથી. આ જાંધા ઘોડાઓ એકસરખા જ હોય છે અને જે મોટો, એટલે કે જિંચો લાગે છે તે ફક્ત દૃષ્ટિમજ છે. બેડકની નીચે એકાદ ગોદડી વધુ દખાવો એટલે ઘોડો જિંચો થયો લાગે ! આવા એક ઊંચા ઘોડા ઉપર હું બેઠો. એ ઘોડું ચાલ્યો, પછી બીજો રહ્યો અને ઘાસ ચરવા લાગ્યો. પછી હું બિતરી ગયો અને સ્વાગ્રથી ણની ગયો.

નગરનો રસ્તો ચઢણ છે. સવારની ખુશનુમા હવામાં ચઢણ લાગતું નહોતું. આનંદથી અમે જાંધાં ઘોડા ઉપરથી બિતરીને ચાલવા લાગ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે મારાં પત્ની મને પૂછતાં હતાં કે “ પેલો પત્ર તમે જરાજર વાંચ્યો તો છે ને ? ”

આખરે અંમે ‘ નગર કિલ્લા ’ આગળ આવી પહોંચ્યાં. એ મૂળ રાજાઓનો મહેલ હતો. હવે ત્યાં મુસાફરોનું ‘ રેસ્ટ હાઉસ ’ ઠરવામાં આવ્યું છે. કિલ્લામાં આવીને અમે કુતુબી ભવ્યતા જોવા માંડી. આખી ખીણ અને તેની આસપાસની મનોહર ગિરિમાળા કોઈ જાદુગરની માયાવી સૃષ્ટિ જેવાં લાગતાં હતાં. દિવસ ધોળો હતો અને સૂર્યનારાયણ હસતા હતા. નગરના ઢોળાવ ઉપરના, ફળોના

બગીચા પણ હસતા હતા. સામે કંત્રાયણ ગામ લીલુંછમ દેખાતું હતું અને એની અને અમારી વચ્ચેથી વિપાશા ધસમસતી વહેતી હતી. વિપાશાનાં પાણી લીલાં, ભૂખરાં ને સફેદ લાગતાં હતાં.

નગરમાં બેઠે બેઠે મશહૂર ચિત્રકાર નિકોલસ શરિકે હિમાલયનાં દિવ્ય ચિત્રો દોર્યાં હતાં. એ બધાં ચિત્રો મારી સ્મૃતિમાં ઊપસી આવ્યાં. ત્યારે મને લાગ્યું કે શરિકે હિમાલય ફક્ત જોયો નથી, પીધો છે. કુકુનાં પ્રભાત અને સાયંકાળ રંગોની કોઈ અદ્ભુત લીલા ધની રહે છે. એવી લીલા કદાચ આપણને સોનમર્ગ કે લીદરવટમાં કાશ્મીર તરફ જોવા મળશે.

પેલા મિત્રનું રહેઠાણુ શોધતાં અમે પછી નીકળ્યાં. આખરે એમનો બંગલો શોધી કહ્કાડ્યો. ફોનાના બગીચાની વચ્ચે આવેલા તેમના બંગલામાં બે કલાક ગાળી, તેમની મહેમાનગીરી વાળી, અમે નગરથી પાછાં ફરવા નીકળ્યાં. મારે ઉમેરવું જોઈએ કે પેલો પત્ર વાંચવામાં મારી ભૂલ થઈ નહોતી અને શબ્દો પ્રમાણે જ રનેહ હતો.

નગરમાં આજે કોઈ ઉત્સવ હતો, પણ ઉત્સવ જોવાનો અમને ખાસ સમય નહોતો એટલે મનાલો તરફ અમે ફર્ય કરી. ઘોડાઓ ઉપર બેસવાનું અમને મન થયું નહિ; અમારી સાથે એમને રાખ્યા એટલો જ માત્ર આનંદ હતો.

મનાલીની બસ આવવાને વાર હતી એટલે પેલા દુકાનદારની ઝોસરીમાં યકાવ નાખ્યો. એની પામે અમારે

ખરીદવા જેવું કશું હતું નહિ એટલે એને ચહા આપીને વાતોના તડાકા ચડ કર્યા.

એણે મને કહ્યું કે કુલુમાં પહાડી રજપૂતોનો વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. એ પોતે પહાડી રજપૂત હતો. એ બધા દેવીના ભક્તો છે. દારૂની બદી ધણી છે. લગ્નની પ્રથા બહુ શિથિલ હોય છે. વર એક મિજબાની આપી ખાણી-પીણીમાં ખરચ કરી નાખે એટલે લગ્ન ઘર્ષ ગયું ગણાય! લગ્નવિધિ જેવું ખાસ હોતું નથી. આવી સામાજિક શિથિલતાનું કારણ કદાચ લાહુલ, સ્પીટી અને તિબેટના લોકોનો સતત સંપર્ક હશે એવું કેટલાકે માને છે.

અમે વાતો કરતાં હતાં તેવામાં એક શ્રી ઘોખા ખરીદવા આવી. તેનો ચહેરો સોહામણો હતો. મેં તેની માથે વાત કરવા માંડી. એ હતી લાહુલનો એક મજૂરણ. એનો વર પાચેક વરસથી પંજાબ તરફ મજૂરીની શોધમાં નીકળી પડ્યો હતો. કોઈકે વાર એની ખબરઅંતર આપ્યા કરતી. બાઈની ઉંમર આગ્રીસેક વર્ષની હતી. એની અઢારેક વર્ષની છેકરી મજૂરી માટે મંડી તરફ ગઈ હતી. બાઈના ચરીરે રૂપાના અનેક દાગીના હતા. લાહુલમાં પોતાને ખેતી હતી અને ઘેટાં-ગરદાં તથા એ ગાયો પલ્લુ દનાં મજૂરીના પૈસા બચાવી પોતે ઘેટાં ખરીદતી અને ઝિનમાંથી ગારુ પેદા કરતી.

“આપ શું ખાદો છો એની પામે માતમના ?” દુકાન-દારે મને પૂછ્યું.

મેં ઇંગ્લીશના આપવાને બદલે તેને ગાયો અથવા પૂછ્યો.

“દસેક હજારની માલમતા હશે.” દુકાનદારે મને કહ્યું.

મેં બાઈના સામું બેસું. એણે આંખો મીંચીને બુદ્ધ ભગવાનનું નામ ઉચ્ચાર્યું.

અમારી બસ આવી અને અમે પણ બુદ્ધ ભગવાનનું નામ ઉચ્ચારી ઊભાં થયાં. નમતો પહોર થયો હતો.

અમને બસમાં ખોચી દેવામાં આવ્યાં. મનુષ્યો મટી અમે ફરી પાછાં બકરાં બની ગયાં.

એક કલાક સુધી હાડકાં ટીચીને બસ અમને મનાલી લાવી. મધ્યાહ્ન થયો હતો. માખણનો ડબ્બો લઈ લગભગ તૂટેલાં હાડકાંએ અમે ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

સ્ત્રીમાં બે લાભાઓ સામા મળ્યા.

“ઓમ્ મણિપદની હુમ્” મેં ઉચ્ચાર્યું.

એમાંના એકે એ પ્રમાણે સામું ઉચ્ચારીને હસવા માંડ્યું. બાજુના સ્ત્રી ઉપરથી તેની પાછળ આઠ-દસ ભૂટિયા આવતા હતા. અમારા તરફ બોઈ દરેકે પોતાની જાલ કહાડી; જાલ કહાડવી એ સામાને સંમાન આપવાનો તિબેટના લોકોનો રિવાજ છે.

પેલા લાભાએ બજારને છેડે એક ઘર લાડે લીધું હતું. એની સાથે જે લાભા હતો એ તેનો ચેલો હતો. એણે મને પોતાને ત્યાં આવવા વિનંતિ કરી. બીજાં બધાં ઘેર ગયાં. હું પેલા લાભાને ત્યાં ગયો. એનું ઘર બે માળનું હતું. એ મને ઉપર લઈ ગયો.

ચોરસમાં શુદ્ધ સગવાનની અનેક છબીઓ હતી, કેટલાંક યંત્રો હતાં. લામાએ મને કહ્યું કે પોતે વેદ હતા. દવાઓની કેટલીયે શીશીઓ અને પડીકાં નાનાં નાનાં ટેબલો ઉપર પડ્યાં હતાં. એક ખુણામાં કેટલાંક હસ્તાલિખિત પુસ્તકો હતાં. એ પુસ્તકો જંતરમંતર તથા વૈદકનાં દનાં એવું એણે મને કહ્યું. એને ત્યાં હું તગમત અડધા કલાક બેઠો હોઈશ તેમાં એણે મને જાદુમંતરની ધણી વાતો કરી : મહદાને શુભનું કરવું, માણુમની ચકતી બનાવવી, મુક માણી, વશીકરણ કરવું, એવું બધું આંબગનાં મેં એની ગદા પીવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લામા મુઠ્ઠો નાંદાતો; એ બધી વસ્તુઓમાં પોતે માનતો હતો. પોતે એમાંનું કશું કરી શકનાં નાંદાતો એવું કારણ, એના કહેવા મુજબ, એની સાધનાની કથામ હતી. ત્યારે પોતે પાંકે થયે ત્યારે મહદાં શુભનાં કરશે, માણુમોની ચકતીઓ કરી નાખશે, એવી તેની શક્તિ હતી. મને એનામાં મારો રમ પડ્યો. એની ચક્તિ મને જરા પણ બાળી નહિ.

પર આખો ત્યારે કુટુંબીજનો જમવા મટે મારી રહ્યો હતો.

મનાલીમાં ત્રણ અઠવાડિયાં અમારે માટે ઘણાં જ હતાં. હવાપાણી ઉત્તમ પણ ખાવાપીવાની ચીજો થોડીઘણી જે મળતી તેનો ભાવ ચીરી નાખે તેવો હતો. શાકભાજી તો મંડીથી ત્યારે ખસમાં આવે ત્યારે મળે. ઘી તો દેખાતું નહોતું; એકાદ વખત વળી ઘી જેવું કંઈક મંડીથી આવેલું. પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રોવિઝનના સ્ટોરની એક દુકાન ત્યાં જે હતી તે અમે લગભગ ખાલી કરી નાખી! માખણ, ચીઝ, મેકરોની, બિસ્કિટ, એ બધાં ઉપર છેકરાંઓએ સારો મારો રાખ્યો. ફળોની ઋતુને વરસાદ ને વાવાઝોડાને લીધે મોડું થયું હતું એટલે, છેક કુલુમાં હતાં એટલું જ નહિ પણ ફળોના બગીચાની વચ્ચે રહેતાં હતાં છતાં, રબ્બાનાં ફળ અને ફીમ ખાવાં પડતાં. છેક પાછળથી ચેરી મળવાં શરૂ થયાં. ચેરી કાશ્મીરને ભુલાવે તેવાં હતાં.

ખસની મુસાફરીથી હાડકાં ખોખરાં થયાં હતા એટલે સ્ટેશન-વેગનને માટે મંડી તાર કર્યો. પણ ખસ સર્વિસ પાસે ફક્ત એક જ સ્ટેશન-વેગન હતું, જે પાછું ચૂંટણી-જંગમાં ફાકાયું હતું. અમને લાગ્યું કે અમારી ગ્રહદશા વાંકી હતી : હાડકાં ટિચાવાનાં હજી બાકી હતાં. કુલુની

મુસાફરી મારે મન હાડકાં ટિચામણીનો સળંગ પ્રયોગ હતો.

નવારે નીકળી અમે જપોરે મંડી આવ્યાં. ધાર્યા કરતાં થાક ઓછો લાગ્યો હતો. ડાકજંગલમાં નહાઈ-ધોઈ તાજાં-માજાં થઈ અમે એક કલાક મંડી જોવામાં ગાળ્યો. મંડી આગળ વિપાશા પુરણહારમાં વહે છે. તેના ઉપર બાંધેલો, વિક્ટોરિયા રાણીના વખતનો, નેવું વરસ જૂનો પુલ જૂલતો છે, જેના ઉપર વાહનવહેવાર કલાકના ત્રણ માર્ગે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે

વિલિનીકરણ પહેલાં મંડી દેરી રાત્ર્ય હતું. હજી પણ એ વાતાવરણ, એ હવા, એ રહેણીકરણી અને એ વહીવટ ત્યાં દેખાય છે. જૂનાં મંદિરો છે. ડાકજંગલો જિંથી ટેકરી ઉપર ઘણી મારી જગાએ છે. અમે ગરમ ગરમ ખાવાનું આપટીને જપોરે પાછું પ્રયાણ શરૂ કર્યું.

રાત્રિ-આતમાં તો આ ખસ મારું ચાલી, પણ કલાક પછી ‘વખાણી ખીચડી દાતે વળગી’ જેવું થયું. દસ દમ મિનિટે એ રિસાઈ જતી અને ઊભી રહેતી. મંડીથી જોગીંદરનગરનો રસ્તો ખૂટતો જ નહોતો. ડૂધવર ફિલ્મૂફ જેવો હતો. ખસ અટકતી એટલે પોતે સિગરેટ કહાડતો અને ફૂંકો મારીને આકાશ તરફ જોયા કરતો. પછી પોતાની જોડકની મામે લટકાવેલી માતાજીની છબીને નમસ્કાર કરી પાનું લઈ ખમતું ઓનેટ ખોલી કંઈ ઠોકાઠોક કરતો. પાછી તે ચાલતી અને પાછી અટકતી. મેં ગણ્યું હતું કે જરાબર ચોવીસ વખત તે અટકી હતી!

અમે જૈનનાથમાં જે દિવસ ગાળવાનું નક્કી કર્યું હતું. જોગીંદરનગર મોટું પાવરસ્ટેશન છે, પણ જોવા જવાનો સવાલ નહોતો, કેમ કે ત્યાં જ રાત પડી ગઈ હતી. ત્યાંથી જૈનનાથ સુધી બસ બહુ જ ડાહી થઈ ગઈ. આખરે રાતે 'દસ વાગે અમે જૈનનાથ પહોંચ્યાં અને બસને ડાકળંગલા તરફ હંકારાવી દીધી.

ડાકળંગલાવાળા ખાનસામાને અમારો તાર મળ્યો નહોતો. એવું તેણે કહ્યું. જગા પણ હતી નહિ, કારણ કે ચૂંટણીજંગની તપાસ રાજનારા અધિકારીઓ આવવાના હતા. મેં એની વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર એક ચોર-ડાનું ખારણું ખોલી નાખ્યું અને સામાન અંદર મુકાવી આરામખુરશીમાં પડ્યો. ખાનસામો વિચારમાં પડી ગયો.

‘નાહોળ, મારા ઉપર કિપ્ટી કમિશ્નર સાહેબનો હુકમ છે....’ એણે શરૂ કર્યું.

‘તારા કિપ્ટી સાહેબને કહેલો કે તું હુકમ પાળવા ગયો પણ મેં તને પાળવા દીધો નહિ. લાવ તને લખી આપું.’ એ સમજુ માણસ હતો. એણે અમારી બહુ સારી આગતા-સ્વાગતા કરી.

સવારે ઊઠ્યાં ત્યારે તાજાંમાજાં હતાં. હવા ચોટલી તો તાજગીલરી હતી ! જૈનનાથ ખરેખર સુંદર જગા છે ! ડાકળંગલો ચોટલી સરસ અને એકાંત જગાએ છે કે ચારે તરફની મૃદિ આપણે અખંડ જોઈ શકીએ. સામે જ ધવલા-ધારનાં શ્વેત શિખરો આપણા ઉપર છાયા ઢાળતાં ના હોય તેવાં ઊભાં છે. તેની નીચે ધરમચાળા નામનું પંતળનું

હિવન્દેશન છે. ધવલાધારને ઓળંગીએ તો બગબગ મામે
 રલહાઉસી છે ધવલાધારને ભેડી અમને બધાને અમારું
 પ્રિય રલહાઉમી યાદ આવ્યું.

ચહા તથા નાન્તો કરી અમે બેજનાથ ધૂમવા નીકળી પડ્યા.
 નૃતિ આપે તેવો પ્રાણવાન પવન વાતો હતો ગામ
 નોહામણું છે ત્યાં મન્દિર પાક્યાગા છે અને લાયબ્રેરી
 પણ છે

બેજનાથનું શુદ્ધ નામ વૈદનાથ છે વૈદોના ન્વામી
 કરેના ભગવાન શકતુ ત્યાં પ્રાચીન મંદિર છે. અમે બધાં
 મંદિર જોવા ગયા મંદિરનું ન્યાપત્ય શિષ્યાશ્રમના પરિતો
 જેવા કે કચ્છુસન, હેવેલ વગેરેએ જૂન વખાણ્યું છે.
 દોતગણી ઘણી જ સુરેખ અને કોમળ છે ભગવાન શકતના
 દર્શન કરી અમે આખું મંદિર ફરી વળ્યા. નંદિર અને
 ૧૦૦૪ની માલતી છે

બેજનાથમાં બે દિવસ અમે જૂન આરામમાં ગાળ્યા
 અને હવા, ગામ તથા રાકબંગવો અને તેના માલનોથી
 ખુશ થઈ અમે પહાણકોટ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

કાગડાનો પ્રદેશ પણ રમણીય છે કુલુની દેવી સ્થિતિ
 જલે આપણને ત્યાં ના દેખાય, પરંતુ મૌમ્ય સુદગ્ધા ધણી
 છે ત્યાંના જામો પણ ઊજા અને હમતા લાગે ગસ્તો
 ઘણો જ સુગંધ અને સગંધ છે કાગડા ગામ અને લેયું.
 ત્વાગમુખી જવા વિચાર હતો પણ જોન આધી નરિ એટલે
 કાગડાથી મતોષ મળી અમે પહાણકોટ બેગ થઈ ગયા.

કાશ્મીર એક નથી, અનેક છે : જે જે ઋતુમાં જાય તે તે ઋતુનું જુદું કાશ્મીર છે. વસંતમાં અનેક જાતના ફામળ અલિસાર હોય છે. વાદળો દોડધામ કરે છે. પર્વતો ઉપરનો સફેદ દૂધ જેવો બરફ અને જમીન ઉપરની તાજી લીલાશ બંનેમાં વૃત્તિ લીન બની જાય છે. વરસાદ ટહે, હું રહી ગયો; એટલે ધમાલ કરતો એકદમ નીચે ઊતરી પડે છે. પવન પણ વસંતના રાજ્યમાં શાનો શાંત રહે ! પહાડો ઉપરની ઠંડક વેરતો તે કૂંઠી નાખે છે. કાશ્મીરની વસંત મનસ્વી મુગ્ધા જેવી છે.

પછી આવે છે શ્રીખ. શ્રીનગર અને આખી ખીણ ગરમ રહે છે. સ્ટ્રોંગેરી અને ચેરીથી સઘિ બરાઈ જાય છે. આપણે બધા ધણુંખરુ આ ઋતુમાં જ કાશ્મીર ઉપડીએ છીએ. મે અને જૂનમાં કાશ્મીર મુસાફરોથી ભરતક રહે છે. જૂન આખરે જુમાની ખાવાની લિજ્જત આવે છે, ને શ્રીનગરની ગરમી આપણને ગુજરાતવાળાઓને પણ ધણી લાગે છે. ચેરી, સ્ટ્રોંગેરી અને જુમાનીથી ધરાઈને આપણે શુલભર્ગ કે પહેલગામ ઉપડી જઈએ છીએ. ત્યાં ઠંડક છે, લગભગ ઠંડી છે. શુલભર્ગની હરિયાળી જંગીન રંગબેરંગી,

કૂલોધી છવાઈ ગઈ છે. પહેલગામ તંબુનગર ખની ગયું છે. દિવસો ખુશનુમા છે. મધ્યા આપણને શાંત કરે છે. અને રાત્રિઓ આપણને ઢૂંઢવી નાખે છે.

હું ત્યારે ત્યારે કારમીર ગયો છું ત્યારે ઉનાળામાં ગયો છું. ત્યાંની વસંત મેં દીઠી નથી, સાંલગી છે. પાનખરમાં-સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરમાં-પણ હું ત્યાં ગયો નથી. પણ એ ઋતુનો ત્યાંનો બહાર દિવ બહેલાવે એવો હોય છે એવી વાતો વાંચી તથા સાંલગી છે. કહેનારા કહે છે કે પાનખરની લીલા આપણું મન હરી લે તેવી હોય છે.

આજે દસ દસ વરસોથી ઓક્ટોબરમાં કારમીર જવા સારું જંખું છું, પણ ઈચ્છા બર આવતી નથી. ઓક્ટોબરમાં મારી પાસે પૈમાની પણ છૂટ હોતી નથી; કારણ કે વીમાનાં પ્રીમિયમ ભરવાની નોટિસો આવે છે. હું પ્રીમિયમની ચિંતામાં કારમીરની વાત પડતી મૂકું છું.

ઉનાળામાં દલના પાણીમાં શિકારામાં બેઠે બેઠે હું ઓક્ટોબરની લીલાનું વર્ણન શિકારાવાળાના મોંએ વિસ્તારથી સાંભળું છું:

“આબોહવા તો એવી અચ્છી હોય છે, સાહેબ, કે દિવ ખુશ કરી નાખે. મદ્યજન અને નાચપાતી ખાતે ખાતે તમે ધરાવ નહિ એવો તો એમનો મધુર સ્વાદ હોય છે! આ મામેના નગીન બાગમાં પેલા ઘડાટોષ ચિનારનાં લીલાંજમ પંદરં જોયાં! એ પંદરં ત્યારે તો ફાલમી, રાત્રાં અને પીળામાં ફેરવાઈ જાય છે. અને હજાર, આપને ઓક્ટોબરના

સ્વચ્છ આકાશની સી વાત કરું! પ્રકાશ એવો તો રમ્ય હોય છે! હવામાં એવું તો ચેતન હોય છે! મૃદ્ધિનો કર્તા પોતે જ જાણે કાશ્મીરની ખીણમાં ઊતરી આવ્યો હોય છે! એ જ રીતે પોષકર, મલબેરી અને અખરોટનાં ઝાડ પણ રંગે બદલાઈ જાય છે અને સારીયે કાશ્મીરની ખીણનું આખું રૂપ ફરી જાય છે—રંગોની જાણે મોટી મિજલમ જાતની ના હોય! ડાંગરનાં ખેતરો લીલી અને પીળી મોટી જાજમે જાણે ના ઊછાંવી હોય! તેવાં દેખાય છે. અને આપ પેંપુર—પદ્મપુરને આ લોકો પેંપુર કહે છે—તરફ સહેલગાડે ઊપડો તો કેસરનાં ખેતરોમાં લાલ, જાંબુડો અને નારંગી ખેલી રહે છે. રંગોની એવી રલમછેલ આપ આ ઋતુમાં કે ખીણ કોઈ ઋતુમાં નહિ જુઓ. આ રોશની જોવા આપ ઝાંકટોબરમાં આવો જનાજ! કાશ્મીરને પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ કહ્યું છે તે આ ઝાંકટોબરની ઋતુમાં, મે જૂનમાં નહિ.

એની વાત સાંભળતો સાંભળતો હું ઊંચે ઘેરાડું છું. શિકારો મારા સ્વપ્નમાં સાથ આપે છે. કલ્પના જોર કરવા લાગે છે હું ઊંઘતો નથી, ખીણ સુષ્ટિમાં ચાલ્યો જાઉં છું. કેવું હશે એ ઝાંકટોબર! પર્વતમાળાઓ ઉપર ઊંચે ઊંચે નવોસવો બરફ વરસતો હશે. તેના ઉપર સૂર્યના તોજસ્વી કિરણો વેરાતા હશે અને પર્વતો ચળકાટ મારતા ઉલ્લાસમાં આવી જતા હશે! આવા આવા વિચારોના પરિણામે દૃશ્ય છંતું થાય છે હું ઝાંકટોબરનું કાશ્મીર નજરોનજર જોઉં છું.

જેલમનાં તોફાન શમ્યાં છે. તે શાંત અને સ્વસ્થ બની ગઈ છે એમાંયું ચાલ્યું ગયું છે—યૌવનનાં પૂર જાણે

ભિતરી ગયાં છે. કિનારે ખીચાખીચ લિખેલાં વૃક્ષો રંગબેરંગી પર્ણલીલા ખેલી રહ્યાં છે. તે ભેલી ભેલી તો આ લેલમ શું શાંત નહિ થઈ હોય ! આંકટોબરની, મારી સૌંદર્યસમાધિ મને માનસગત સરોવરનાં ચંતાપાટ સૂતેલાં શાંત પાણીમાં લઈ લય છે. કિનારે ઝોકાં ખાતાં ચિનાર ત્યાં લખ્યાં છે. આઘેની પીરપાંખત પર્વતની સફેદ લીલા વળી એના પોતાના તાનમાં છે. માનસગત ઉપર હું સૌંદર્યનાં ઘૂંટણ ભરતો શિકારમાં તરું છું. શિકારો પણ એ પ્રાણુવાન વાતાવરણમાં હળવો હળવો ચુપચાપ તરે છે. એને પણ આંકટોબરની તાજગી છવતો બનાવી રહી છે. ધરાઈને તે ટાલે છે. હું પાછો વળવા કહું છું. તે ગાંધર્વબલના વારિમાં પાછો આવે છે અને ત્યાંથી હું એને આંચાસ સરોવરની સૂતેલી માયાની વચ્ચોવચ આણું છું.

બનકોનાં ટોળાં સરોવરની લીલોતરીમાં તરી રહ્યાં છે. એમની આંખોમાં તંદ્રા છે. રાજહસો સરોવરમાં સહેલ કંદે છે. એમને મારો લય નથી. તેઓ જાણે છે કે મને તેમનું છવન પ્રિય છે, મૃત્યુ પ્રિય નથી. હું શિકારી નથી, સખા છું. એમની સ્વેત પાંખો ફરમુખના સ્વેત ગ્રિખર જેવી મનોહર છે. એમની અલોકિક ગતિ દેવી છે તેને તામ દાડવો મુરકેલ છે, દેમ કે એની બરોજરી કરે તેવું એક પણ વાદળું આકાશમાં દેખાતું નથી.

હું જાણી લઉં છું અને છવના આકાશને શમને ચંદ્ર મને જગાડે છે. ચંદ્રનાં બિંબો વનરપનિધી છવંત બને છે. મારું મન બિડવા માંડે છે. પદ્મપુત્રનાં-રેંડુરનાં-કેસરનાં

ખેતરોમાં હું રાતવાસો કરવા દોડું છું. ત્યાં શું દેખું છું? કેસરના એકનાં પર્ણોની સુકુમારતામાંથી ચંદ્રનાં શાંત બિંબો કોમળતાથી પસાર થાય છે. રંગ બદલાઈ જાય છે! નવલ રંગો વિસ્તરે છે! મહાકવિ કલિદાસ, કેસરની આ લીલાથી રંગમાં આવી જઈ, પોતાની કૃતિઓમાં જે વર્ણન કરે છે તેની ઝાંખી સ્મૃતિ તાજી થાય છે. પણ કવિને વીસરી હું કેસરમાં મજા બનું છું. આઈનેઅકબરીકાર અમુલ્યકલ્પે એની સુંદર નોંધ લીધી છે તે વાત હું યાદ કરું છું. અલેકઝાંડરના ગ્રીક યોદ્ધાઓ કાશ્મીરની ખીણમાં આવી ઑકટોબરનાં કેસરનાં ખેતરો ઉપર ફિદા થયા હતા. કેસરે છેક ગ્રીસ ગયું અને ત્યાંથી યુરોપના રાજમહેલોમાં તેને સ્થાન મળ્યું. કેસરિયો ભાત કાશ્મીરી ચંકિતોને જ ના રહ્યો, આખા ભારતમાં માનીતો થયો. એટલું જ નહિ પણ ઇરાન—અરબસ્તાન અને રૂપેન સુધી કેસરિયો ભાત ફેલાયો. ઑકટોબરનું કાશ્મીર અને કેસર સાથે સાથે જ યાદ કરવાં પડે.

હું સાચેસાચ જાણું છું. મારો શિકારવાળો કાશ્મીરી ગીત છેડી રહ્યો છે. ઝખ્ઠોમાં મધુરતા ભરી છે. અર્થની મને પરવા નથી. હું મને મન ફાવતો અર્થ આસપાસની સૃષ્ટિમાંથી તારવી લઉં છું.

હું હાઉસબોટમાં પાછો આવું છું. ઑકટોબરના કાશ્મીરની દૃષ્ટનાઓ મને એડતી નથી. નિશ્ચય કરી નાખું છું કે ગમે તે ધાય—વીમા ભરાય કે નહિ, આકાશ તૂટી પડે તો તેમ—પણ ઑકટોબરમાં કાશ્મીર જવું, ને જવું જ. મારો નિશ્ચય અનની આખર સુધી સાબૂત રહે છે. પદ્મકોટ આવી દિલ્હી જઈ અમદાવાદની ગાડી

પકડું છું. પાલણપુરથી મારી વહેનારુ ચિંતાઓ શરૂ થાય છે. ચડેલાં ગિલોના ફેફડાટ આગળ દલ મરોવરનાં બતકોના ફેફડાટ વીસરી જમાય છે. હું પૈસા ગણવા માંડું છું, થયેલા ખર્ચ ઉપર અંદર ને અંદર ટીકા કરું છું : " જાહુ ખર્ચ થઈ ગયું ! જોયાં કાશ્મીર ! આ ખર્ચ્યા એના કરનાં શેરો લીધા હોત તો કાલે કઢાય દોલ શાત ! તું મૂરખ માણસ છે ! " આવા આવા ઠપકાં આપી હું મને કાઢી કરવા માંડું છું. ઑક્ટોબરની મુસાફરીનો વિચાર આવતાં હું પાડો મારા ઉપર તડકું છું : " જામીં ગયું છે તારું ? જો, ના જોયો હોય તો બાપ લાખ ચાલીસનો ! હમણાં તો રૈમાનું નખખોદ વાળીને આવ્યો છું અને પાડો ગાંડા ગાટા વિચારોએ ચડી ગયો ! જાહુ થયું, સ્ત્રીધો મીધો ઘર ભેગો થઈ જ ને કચ્છર કરી મુખી યા." ઠપકા આમે હું લાચાર બનું છું, પકડ પાછો કાશ્મીરની ધરતીની જાહુ અમર નીચે આવી જઈ છું. પહેલગામ, ચંદનવાડી, કોલોહી બ્લેશીઅર, ડોકરનાગ, સાનમર્ગ, શુભમર્ગ, ખીલનમર્ગ, શ્રીનગર, ગાંધર્વજલ, માનમળલ, વુલર સરોવર—એ બધાં દૃશ્યોની હાજનાના દેખાય છે. મારું મન ત્યાં છે. અકસ્તને તાજે થવા મારી નામરજી છે.

કલોલ જાય છે. હું જોઉં છું, મારુ સ્થાન અમદાવાદ છે એ હકીકત મને આગમણીની ડિફિયારીઓ કરતી મિનેટીઓ ઠસાવી રહી છે એટલાથી અટકતું ના હોય તેમ મીલોના ભૂંગળાં દેખાય છે. વરસાદ હજી પડ્યો હોય એન લાગતું નથી. જાણું સૂકું ભંડ છે. અમદાવાદ આવી ગયું. પોર્ટરને નાણાં આપવી વખતે મેં જગ્યા સરૂ કર્યા,

પાઈએ પાઈ ગણવા માંડી. કાશ્મીરના પ્રવાસ ઉપર પાણી
ફરી ગયું !

જૂનથી ઑક્ટોબર સુધી પૈસા ગણગણ કરતો હું
ઑક્ટોબરમાં કદી મારા પૈસા કાશ્મીર બાઉ તેવો સ્વપ્ને
પંચ સંલગ્ન નથી. કાશ્મીર ઉપરની ચોપડીઓ ઉધરાવીને
ઑક્ટોબરનું કાશ્મીર કેવું હશે તેનાં વંચુનેાં વાંચીને અમ-
દાવાદમાં બેઠે બેઠે જ હું કાશ્મીર ગયા કરું છું. એવું તો
લાખ્યા કરે છે કે કોઈ મને મોકલી આપે તો કેવું સાદું !
અમદાવાદમાંથી મને કોઈ મોકલનાર મિત્ર મળી આવે તેવી
ફાગટ આશા આજે દસ વરસથી સેવ્યા કરું છું. મને
હુઃખી લેઈને કોઈ પીગળતું નથી. એક નિકટના મિત્રને
મારું હુઃખ દિલે વસે છે, ત્યારે પોતાની મોટરમાં બેસાડી
મને કાંકરિયે લઈ લાય છે. તેઓ એમ પણ કહે છે કે,
“ કાશ્મીર કરતાં કાંકરિયું ક્યાં ઊતરતું છે ? ”

ઑક્ટોબરનું કાશ્મીર મારા નબળા નસ્ટીબમાં લેવાનું
નથી લખાયું એ વાતની મને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ છે.
હું એ કાશ્મીરને ચોપડીઓ વાંચી વાંચીને લેવા કરું છું.
એમાં પણ જે ચોપડીઓમાં રંગબેરંગી ચિત્રો હોય તે
ચોપડી મને ઘણી ગમે છે. મારી પાસે એવી ચાર-પાંચ
ચોપડીઓ છે. મેં ચોપડીઓ ખરીદેલી નથી, એવેલી પણ
નથી, દળાવેલી છે. એ ચોપડીઓ પાછી આપી ચકવાની
મારી શક્તિ નથી.

કાશ્મીરની સુશત્રુતા હવા મોટા ભાગે દક્ષિણ યુરોપને
અળતી છે અને તેના પહાડી પ્રદેશોની હવા તો નોર્થ,

સ્કૉટલેન્ડ અને સ્વીટઝરલેન્ડ જેવી જ છે. ૧૫મી ઑક્ટોબર પછી પાનખરની સુંદર સમશીતોષ્ણ ઋતુ શરૂ થાય છે.

ઑક્ટોબર ઝડપથી આવ્યો જાય છે. ચેતન સુપુષ્પિમાં પ્રવેશવા માંડે છે, અને ધરતી ઉપરનો લીલો સ્વાંગ પડ-ટાઈ જાય છે. ફૂર શિયાળો કાશ્મીરને પોતાની ઢંકડડી ટાઢમાં પકડે છે. બધું સૂનકાર યતું જાય છે. પંખીઓ મૌન ધરે છે અને બધું વેશન, અચેત અને નિસ્તેજ બની જાય છે. ઑક્ટોબરની લીલા અદ્દશ્ય બને છે, અને કોઈ નવી જ અને અચેતન સૃષ્ટિ ઊભી થાય છે. એ આપણે માણેલું કાશ્મીર જ નથી.

કાશ્મીરીઓ હુંઠવાતા હુંઠવાતા અને ઘરમાં પડ્યા પડ્યા હુકા ગગડાવે છે. પેલાં મનોહર ચિનારનાં વૃક્ષો અને પોપત્તસૂં સૂકાં બની જાય છે. એમનાં થડની છાલ ચીમજાઈ જાય છે, અને લોખંડ જેવી જડ બની જાય છે. હાઉસગોટો ખાલી થઈ જાય છે. મુસાફરોનું નામનિશાન નથી, અને રસ્તાની અવરજવર નહિ જેવી બને છે. બરફના ઢગલા થાય છે. સૃષ્ટિ શુષ્ક લાગે છે. ઘરોનાં બારીખાસણાં લગભગ બંધ જ રહે છે. કાશ્મીરીઓનાં હૃદય પણ બાંધે કસમાઈ જાય છે. એમનાં ગીત દર્દીલાં લાગે છે. વર્મતની પ્રતીક્ષા કરતા સૌ દિવસો નિર્ગમન કરે છે.

આવી ઘટમાળમાં બારે માસ કાશ્મીરમાં રહેનાર મનુષ્ય કયું કાશ્મીર યાદ કરે અને કયું વીસરી શકે ? યાદ તો દરેક ઋતુનું કાશ્મીર આવ્યા કરે, પણ ઑક્ટોબરનું કાશ્મીર તો બીજું બધી ઋતુઓવાળા કાશ્મીરને વીસરાવે એવું ત્યાંના લોકો

કહે છે. ત્યાં રહેલા અને ગયેલા સૌ કહે છે અને લેખકો લખે છે. એની સ્મૃતિ જીવનની એક અમૂલ્ય વસ્તુ બની જાય છે.

આવા સમર્પીય કાશ્મીરની ઝંખના કરતો હું કાશ્મીરના કવિજનોની વાણી વાંચતો વાંચતો ઝાંકટોળરની રાત્રિઓ અમદાવાદમાં વિતાવી રહ્યો છું. જીવનનું સ્વપ્નું મારે થું સદા અહીં જ પૂરું કરવાનું હશે ? હર ઝાંકટોળરે મારે થું વીમાનાં પ્રિમિયમો જ ભરવાનાં હશે, અને કાશ્મીરના વિચારો ગાંડી વાળવાના હશે ! ઝાંકટોળરમાં જ પ્રિમિયમો ભરવાં એમાં વિધાતાનો શો સંકેત હશે ? અને પ્રિમિયમોની બીકમાં ને બીકમાં મારી આંખ જો સદાને માટે મીંચાઈ જશે તો ઝાંકટોળરનું કાશ્મીર મારે બહલું કેાણ જોવાનું છે ? મારી મૂંઝવણ ચાલુ છે અને આ રેડિયો વાર્તાલાપથી લેશ પણ ઓછી થતી નથી. અને મારે તો ઝાંકટોળરમાં ત્યાં ન જવાનું વજનદાર કારણ છે, પણ તમારે ત્યાં ન જવાનું કશું કારણ નથી. તમે ત્યાં પહેલી જ તકે જાવ અને મને તમારો અનુભવ કહો એટલું જરૂર ઇચ્છું છું.*

કાશ્મીર ગયા વગરનું સુંબઈ, અમદાવાદ કે ગુજરાતમાં આજે કોઈ ભાગ્યે જ હશે. અનેક તરેહની સૃષ્ટિ આજે કાશ્મીર તરફ નીકળી પડે છે અને ‘દેવી’, ‘અદ્ભુત’, ‘સ્વર્ગીય’ એવાં જૂનાં અને જાણીતાં વિશેષણો એને માટે સૌ કોઈ વાપરે છે. વિશેષણોમાંથી જાણે વિશેષતા આસી ગઈ છે !

ભોગલ શહેનશાહ જહાંગીરને મન કાશ્મીર એ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ હતું. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે જહાંગીર મદિરાસક્ત હતા. જહાંગીરના સ્વર્ગ કરતાં હું મારી પૃથ્વી પમંદ કરું.

ઔરંગઝેબ વળી એનાથી તદ્દન ઊંધા હતા. રાજકારણ અને ધર્મકારણમાં ગળાબૂડ ઔરંગઝેબને સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને નામે અંધારું હતું. એને કાશ્મીર ગમ્યું નહોતું. અને પોતે એ પ્રમાણે લખ્યું પણ છે. ઔરંગઝેબ ત્યારે કાશ્મીર ગયો ત્યારે પોતાની સાથે એક કેન્દ્ર દાકનરને લઈ ગયો હતો. તેનું નામ બર્નીયર હતું. એ શોખીન હવડાને કાશ્મીર ઘણું ગમેલું. એણે એની ડાયરીમાં પેતાની સૌંદર્યસમાધિનું વર્ણન નીચે મુજબ કર્યું છે :

“ જે સૌંદર્યની કલ્પના મેં મારા મધુરમાં મધુર

સ્વપ્નમાં પણ કદી કરેલી નહિ તે કલ્પના અત્રે મૂર્તિમંત થઈ છે.”

બનીયરની મધુર કલ્પના કે મધુરી સ્વપ્નચિત્રોના આરવાદ કરવાની શક્તિ ભલે મારી ના હોય, પરંતુ એટલું તો મારે કહેવું પડ્યું કે કાશ્મીર એક, બે અને વળી ત્રણ વખત જવું ગમે ખરું. ત્રણ કરતાં વધુ વખત જવું એને તો કદાચ પડી ટેવ જ ગણવી પડે.

મોટા ભાગના લોકોને મન કાશ્મીર એટલે ‘હાઉસગોટ’ એવો જ ખ્યાલ હોય છે. ઘણા યોડને મન કાશ્મીર એટલે ડેપિંગ, ટ્રેકિંગ અને પર્ચટન હશે. અને કોઈ જૂજને મન જ કાશ્મીર એટલે આચાર્ય અભિનવગુપ્તનો પ્રદેશ, એવો ખ્યાલ હશે. શંકરાચાર્યને ખાદ કરતાં ભારતના મોટામાં મોટા જે-ત્રણ કિલસદા થયા તેમાં અભિનવગુપ્તને ગણાવી શકાય.

અભિનવગુપ્તને ખામુએ શાળીએ. આટલે દૂર આપણે આવ્યા છીએ તે એવી જરીપુરાણી વાતો તથા વ્યક્તિઓ ખાતર આવ્યા નથી. આપણે હાઉસગોટની લિલગત માણવા આટલે દૂર આવ્યા છીએ.

હાઉસગોટ મુંબઈ કે અમદાવાદમાં પણ આપણે અંધાવીને તળાવ કે નદીમાં લાંગરેને રહી શકીએ. પરંતુ ફરક ઘણો પડ્યો. ત્યાં આપણને દલ સરોવર મળશે નહિ; લીલીછમ મનોહર વૃક્ષલીલા પણ મળશે નહિ અને મનને મુગ્ધ કરતી ગિરિમાળા પણ મળશે નહિ એ આકાશ, એ હવા, ત્યાં ક્યાંથી લાવોશું? ક્યાંથી લાવીશું યોગનિદ્રા

જેવી એ સંધ્યા અને ઉષા ? ખપોરની અને ઊતરતા
ખપોરની નાનુક ઉડ્ડાસિતા પણ લાવીશું ક્યાંથી ? એ
ખધું તો આપણને શ્રીનગરમાં દલ સરોવરમાં સૂતેલી એકાદ
હાઉસજોટમાં મળશે. .

વાત એટલેથી પૂરી થતી નથી. અંતરનો એ આનંદ
વિલામી સૃષ્ટિની ચારુતાના એકલા વૈવિધ્યમાં જ સમાયો
નથી. અવનવી માનવતા દલના પટે મદા સરતી રહે છે.
ફળ વેચનારો, ગાલીચાવાળો, પેપરમશીનવાળો, લકડ કામ-
વાળો, ચાંદીની ચીજોવાળો, શાલવાળો, ગીત ગાતો માંછ
કે હાંછ કે જે કહેા તે, એ બધી ચિત્રવિચિત્ર માનવ-
સૃષ્ટિનો અપિરત સંચાર જોતાં આપણે ધરાઈએ નહિ અને
એ જોતાં જોતાં પેલી નિર્મળ જલશ્રી, વનશ્રી, એ બધી
શ્રીઓ હૃદયમાં સેજસેજ થાય ન થાય ત્યાં તો ડોઈ ખૂખ-
સૂરત દારમીરી સ્ત્રી એકાદ શિકારામાં આપણી આંખ
આગળથી મરેરાટ ચાલી જાય અને હૃદય ઘણું પ્રકુલિત
થઈ જાય.

તમારી શક્તિ અનુસાર એકાદ હાઉસજોટ લાડે લો,
પછી એટલું જોજો કે ભોટવાળો તમને ‘દાલગેટ’ ઉપર જ
પડ્યા સંખ્યતો નથી. તમારે જોને ગગરીબલ કે નગીત સરોવર
એવેં ડોઈ રચજો જોટ હંકારી જવા કહેવું. હું પોતે
ગગરીબલની જગા પસંદ કરું, કેમ કે ત્યાંથી વિખ્યાત
અશ્મશાદી ઘણો નજીક છે અને નિશાત અને શાલિમાર
બગીચાઓ પણ દૂર નથી. નિશાત મને પ્રિય છે. એની
રચના નૂરજહાંએ કરાવેલી.

દાહગેટથી માંછ લોકો આપણી જોડને ધીમે ધીમે મોટા વાંસડાઓના આધારે આગળ ચલાવે છે ત્યારે બહુ મજા પડે છે. આસપાસની કુદરત બાંહેધ પોતે જ ચાલતી ના હોય તેવું લાગે છે. આખરે તમારી જોડ ગગરીબલ આગળ આવી પહોંચશે, ન્યાં ફળફળાદિનાં ઝાડવાળી જમીન દેખાશે. તે ઠેકાણે એકાદ ચેરી કે અખરોટના થડ સાથે જોડ બંધાવીને તમારો પડાવ ત્યાં નાખશો. આ બધી જમીનો એક વખતે 'તરતા બગીચા' હતા, જે સજ્જડ ધરતી બની ગયા છે. નેહરુપાર્ક નજીક છે. પીવાનું પાણી ત્યાંથી મંગાવશો; મંગાવશો એટલું જ નહિ, ત્યાંથી આવે છે તે ભેંશો. અસાવધ રહેશો તો દક્ષિણ પાણી પીવું પડશે, જે પાણી પીવાલાયક નથી; ભેંકે પેલા માંછ લોકો તો એ જ પાણીથી બપો વહેવાર કરે છે.

ગગરીબલમાં આવી, હાઉસજોડને બરાબર બંધાવી, તમે જોડને છાપરે ચઢી ચઢિતું અવસોડન માંડજો. સામે બરફનાં શિખરો છે. એ શિખરો પીરપંબડનાં છે. દિવસ ચાખ્ખો હશે તો કદાચ શુભમર્ગ પણ દેખી શકશો. સહેજ ડાળી તરફ અશ્વમેધાડી દેખાશે. એથી સહેજ ડાળી તરફ નિશાત અને નિશાતની ડાળી તરફ ડોકી ફેરવશો તો શાલિમાર અને તેને પડખે હરવાન નજરે પડશે. હરવાન તે હરિણ વનનું ટૂંકું નામ નથી, પરંતુ અર્હતવનનું બ્રંટ રૂપ છે. ત્યાં મુંદર સરોવર છે, જેમાંથી શ્રીનગરને પાણી મળે છે. હરવાનની ધાર ઉપર મહાદેવ પર્વત છે. હરવાનમાં એટલે કે અર્હતવનમાં નાગાર્જુન નામના જોદ્ધ સિખખુને મડ હતો. નાગાર્જુન એક પ્રખર ન્યાયશાસ્ત્રી.

હતા અને એમને ઘડી ગયે આજે ૧૮૮૦ વર્ષ વીતી ગયાં છે. કાશ્મીર એક કાળે બૌદ્ધ હતું. નાગાર્જુન પોતે ક્ષિત્તમૂક ઉપરાંત રસસિદ્ધ હતા. સુવર્ણ બનાવવાનો કીમિયો તેમને આવડતો હતો.

કાશ્મીર કવિના છે, કલા છે, સંસ્કારિના છે, નૌદ્ય છે; પુષ્પો, ફળો, અને લતાઓ છે. ત્યાં મસ્ત, મનસ્વી જેલમ વહે છે. તે જેટલી મનોહર છે તેટલી તોફાની છે. તમારે જો તમારી જોટ જેલમમાં રાખવી હોય તોપણ રાજા રામ મુનશી બાગ આગળ રાખી શકો; જોડે હું ચલાહ ના આપું. જેલમ ઘાતકી પણ છે. તમારું ફૂલ જેવું નાનું બાળક જો હાઉનજોટમાંથી જેલમમાં પડ્યું તો જેલમ તે પાછું નહિ મોપે.

ગગરીબલ્લથી તમારી જોટને હંકારવી તમે માનસગલ જરૂર જાણો. એવું સુંદર સરોવર મેં બીજું જોયું નથી. ત્યાં અગાધ શાંતિ છે. કુદરત પોતાનું હૃદય ત્યાં કાલે છે. યોગસમાધિમાં બાપુ કોઈ તપસ્વિની પોલી હોય તેવું લાગશે. જ્યારે જ્યારે હું માનસગલ ગયો છું ત્યારે ત્યારે આચાર્ય નાગાર્જુન જે સ્થિતિને 'શૂન્યતા' કહી છે તે સ્થિતિનો મને અદ્ય અનુભવ થયો છે. શૂન્ય નહિ પરંતુ તદાકાર બનવું એને શૂન્યના કહી શકાય. માનસગલમાં મારું મન તદાકાર બની જતું.

અને ફરીથી કહું કે આજે તો લગભગ દરેક જણે

કાશ્મીર જોયું છે. દરેક જણ નૂરા, ગફાર. અને ઇકબાલને
જોળાવે છે. એ દરેકની વાતો સૌએ સાંભળી છે. એમાંને
એકાદ માહેમ લોકોની સાથે નંજવર્ત ઉપર ગયેલા તેની
વાત કરશે. વળી એક બીજો માંજી તમને કાશ્મીરના
અંતરાસમાં આવેલા કૃષ્ણસાર તથા વિશ્ણુસાર એ બે ગૃહ
સરોવરોની વાત કરશે. એના કહેવા પ્રમાણે, ત્યાં આગળ
એણે વિચિત્ર નૃતનો કોઈ જીવ જોયેલો. પછી ત્રીજો એની
વાત વહેતી મૂકશે. પોતે ‘કોલોહોઈ ગ્વેશીયર’ કથારે
કથારે ગયો હતો તેનું ઝીણું ઝીણું વર્ણન કરશે. ચોથો
વળી મોતમગંધી લડાખ મુખીની પોતાની સફરનો રસીકો
અહેવાલ આપશે. આ બધું સાંભળું હશે ત્યાં આધિક
ખોટવાળો હાજર થશે અને પુલર સરોવર આગળ પોતે
કેટલાક સિદ્ધ લોકોને સોનું બનાવતા જોયેલા એ વાત
તરતી મૂકશે. પછી પેલા યુવાનોની અને તેમની બેન
સોંદરોની માતા હાજર થશે અને અંગ્રેજ મેમસાહેબો
કેવી ઉદાર હતી તેની વાતો શરૂ કરશે. પોતાનો પતિ જે
વચ્ચે પાલવા જશે તો એને શૂંપ કરી નાખી પોતે પોતાની
વાત આગળ ધપાવશે. તમને એટલું તો જરૂર લાગશે કે
આ બધા લોકો માયાજી અને ચાલાક છે. તમારી મુમાફરી
તમે શા કરો એવી તમામ તકેદારી તેઓ રાખશે.

સાંજ પડી છે. તમે દલ સરોવરની મહેલગાહે શિકાગમાં
નીકળ્યા છો. પાનેથી એક ‘ડુંગા ખોટ’ ચાલી જાય છે.
ખોટમાંથી એક મૃદુ ગીત તમારે કાને પડે છે. તમે તમારા
શિકાગવાળાને તેનો અર્થ પૂછો છો. એ કહે છે :

તેવામાં અમારી બધાંની મરી ગયેલી આશા પાછી સજીવન થઈ. એક ખાલી સ્ટેશન-વેગન આવતું હતું. મેં તે ઊભું રખાવ્યું.

‘મોનમર્ગ જલું છે. કાલે વહેલી સવારે લઈ જ્યો ?’ મેં ફાઈવરને પૂછ્યું.

તેણે માથું ખંજવાળ્યું. અમારી ઐતી ખીલેલી આશા કરમાવા લાગી.

‘તમારા રેટ કરતાં હસ રૂપિયા વધારે આપીશું’ ફાઈવરને લોભિયો છુવ ધારી મેં લાલચ આપી.

‘શાહે હમદાનના કમમ ખાઈને કહું છું કે વધુ પૈસા લેવા હરામ છે સવાલ ખીજો છે: રસ્તો મારો નથી; અધવચથી પાછા ફરવું પડે તો હું ગુન્હેદાર નહિ. પૈસા તો ભેડે પૂરા લઈશ.’

એની સસ્થાઈથી ખુશ થઈ મેં એને મરનામું આપ્યું. દાલગેટ આગળ પોતે વહેલી સવારે સ્ટેશન-વેગન લઈને આવશે એની ખાતરી આપી તે સ્વાના થયો. આનંદમાં આવી જઈ બધી બાજમંડળી ફરીથી મીડાઈની દુકાને ઊપડી અને બધે ભૂખ ખૂબ જ ઊધડી ગઈ હોય તેમ મીડાઈ આપટવા મંડી પડી.

વહેલી સવારે અમે બધાં અમારી હાડિમગેટમાથી દાલગેટ આવી પરોંચ્યાં. હવામાં ઠંડક હતી અને પૂર્વ દિશામાં-ચમગશાહી તરફ-ઠવાનો આછી સુરખી બજાતી હતી.

સ્ટેશનવેગનવાળો દેખાતો નહોતો. પા કલાક સુધી રાહ બેઠ, પછી અમારી બધાંની આશા ઓસરવા લાગી. મારા મનમાં હું એને જુલો કહેવા જતો હતો ત્યાં તેની ગાડી ચિનારણાગ ઉપરના પુલ ઉપરથી આવતી દેખાઈ. મારું મન પાછું એની સર્યાઈ ઉપર ખુશ થઈ ગયું.

એણે પોતે મોડું ક્યું નહોતું, અમે બધાં વહેલાં આવ્યાં હતાં, એવું કહી એણે મને પોતાની ઘડિયાળ બતાવી. એની ઘડિયાળ પ્રમાણે એ પોતે વહેલો આવ્યો હતો. કેની ઘડિયાળ સાચી અને કેની ખોટી એ ચર્ચા કરવાની અમારામાંથી કોઈને ઇચ્છા નહોતી. અમારું મન સોન-મર્ગમાં હતું. સ્ટેશન-વેગનમાં અમે સૌ ટપોટપ બેસી ગયાં. ફાઈવરે અડ્ડાનું નામ દઈ વેગન હાંકી મૂક્યું.

ગાંધારબલ આવ્યા ત્યાં સુધીમાં તો પૂર્વનું આકાશ જીવતું થઈ ગયું હતું, સ્પષ્ટ ખીલી ઊડી હતી અને ગિરિ-માળાઓમાં પ્રકાશની રેખાઓ તરવરતી હતી. સિંદ નદીને પ્રવાહ તેજના રેલાની પેઠે દોડ્યો જતો હતો.

ગાંધારબલમાં ચહા પી સવારનો ખુશનુમા પવન ફેફસાંમાં લઈ અમે પાછો અમારો પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

ફાઈવર કોઈ ગીત ગાતો હતો. મને એનો રણકો ગમતો હતો. મેં એને એ ગીતનો અર્થ પૂછ્યો. એણે અર્થ કહ્યો તે નીચે મુજબ હતો :

“ દરેક વસ્તુમાં મેં મારું ઘર ક્યું છે. દરેક ઘરમાં મેં એને બેઠો છે. મેં એનું નામ પૂછ્યું. મારા સવારને

જવાબ જોસથી કુંકાતા પવને આપ્યો. પવન, ‘શિવ’ ‘શિવ
એવું બોલતો હતો. ”

પાછું એણે ગીત ગાવા માંડ્યું.

સોનમગંને રસ્તે સિંદ નદી ખળખળ વહેતી હતી અને
કંદરાઓમાંથી વાતો વાયુ ‘શિવ શિવ’ બોલતો હતો.

‘કેનું ગીત છે ? ’

‘ એ ગીતની ગાનારી કાશ્મીરની મોટી તપસ્વિની
હતી. ઘેરે ઘેર એનું નામ રટાય છે. એનું નામ હતું
“ લાલદે. ” ’

લાલદેનું સંસ્કૃત નામ લલ્લેશ્વરી. એનું ક્ષર જીવન ચૌદમા
મેકાની મધ્યમાં. એ હતી શૈવ યોગિની. એનો જન્મ
શ્રીનગરની પાસે ગ્રાક્ષણ કુટુંબમાં થયો હતો; લગ્ન પદ્મપુર
(પિપુર)ના એક કુટુંબમાં થયું હતું. લાલદેના ચિત્તમાં.
વિરાગ વ્યાપેલો હતો. એને સિદ્ધ શ્રીકંઠ નામના એક શૈવ
ગુરુ પાસેથી દીક્ષા મળી હતી. શિવની ઉપાસનામાં તે
આખરે કેવળ વિરક્ત બની ગઈ. વચ્ચે પહેરતી નહિ અને
શિવનાં ગીતો ગાતી કાશ્મીરમાં ધૂમતી હતી. એનાં કાવ્યોમાં
અત્યંત માધુર્ય લયું છે. દરેક ઘરમાં એનાં ગીતો આજે
પણ ગવાય છે. એનાં પ્રસિદ્ધ પદોમાં “લલ્લેશ્વરી વાક્યાનિ”
સંસ્કૃતમાં છે, જે ‘કાશ્મીર સંસ્કૃત સીરીઝ’માં પ્રસિદ્ધ
થયાં છે.

ફાઈવર મુસલમાન હતો. પંચાણુ ટકા કાશ્મીરીઓ
મુસલમાન છે. મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું.

‘ તમે મુસલમાન છો છતાં શિવની લલિતવાળું ગીત ગાવ છો ? ’

તેણે મારા તરફ સહેજ નેઈ, પાછું સીધું નેઈ, સ્ટેશન-વેગન ચલાવે રાખ્યું.

‘ મુસલમાન છું તેથી મસ્જિદમાં જઈને શિવને યાદ કરું છું. તમે હિંદુ છો તેથી મંદિરમાં જઈને અલ્લાને યાદ કરો છો. આપ સોનમર્ગ જાવ છો, ઘીજા અત્યારે ગુલમર્ગ કે પહેલગામ જતા હશે, યધા કાશ્મીરમાં જ છીએ. ’

એટલું કહી એણે પાછું એનું ગીત મોટેથી લલકારવા માંડ્યું. એના જવાબમાં મને ખૂબ રસ પડ્યો. દિલસૂદનું કે સાહિત્યકારનું લેખલ માયુનું નહોતું છતાં મને એ માણસ ધને લાગ્યો. એની પાસે યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી નહોતી એટલે મિથ્યાભિમાનથી પોતે બચી ગયો હતો.

મેં એનું નામ પૂછ્યું. એણે કહ્યું કે એનું નામ ‘ભટ’ હતું. મને વળી વધુ આશ્ચર્ય થયું. એની અંગત હકીકતમાં મને રસ પડેલો નેઈ તેણે મારી તરફ નેઈ મોં મલકાવ્યું અને પાછું નાકની ઢાંડી તરફ જોવા માંડ્યું.

‘ મારું કુટુંબ મૂળ બ્રાહ્મણ. છેલ્લાં ત્રણસો વરસથી અમે મુસલમાન થયા, શિવને અલ્લા કહેવા માંડ્યો. મારી દાદી મુસલમાન છતાં ખીર લવાનીનાં દર્શન કરતી અને લાલદેની સમાધિ આગળ જઈ દર વરસે દીવો પ્રગટાવતી. ’

મારો રસ જામતો હતો. ભટના કુટુંબની હકીકતમાં હું બિતરવા ઇચ્છતો હતો.

‘દાદીમા કહેતી કે ખીર લવાની અલ્લાનો પ્રકાશ છે. અલ્લાના પ્રકાશ વગર અલ્લાને દેખી શકાતો નથી. દાદીમા નવરાત્રિમાં દીવા પ્રગટાવતી.’

ઇસ્લામ અને હિંદુત્વના સુંદર રસાયણવાળી આ કહાણી ચાલતી હતી ત્યાં કંગન આવી પહોંચ્યું. સિંદની ખીણની લવ્યતાનું મંડાણ અહીંથી ચતું હતું. બરફના ટોપવાળું હરમુખનું શિખર લટે અમને ખતાવ્યું. ચહા પીતે પીતે અમે હવે પછીની મનોહર સહિની કલ્પનાઓને આનંદ લૂંટવા માંડ્યો.

કંગનથી શું સુધીનો તેર માઈલનો રસ્તો સિંદની ખીણની અદ્ભુત વનરાણ અને ગિરિમાળાની રસથી તરખોળ એક અખંડ કવિતા હતી.

ત્યાંથી મોનમર્ગ સુધીનો રસ્તો કવિતા મટીને મહાકાવ્ય બની જાય છે. એ ઘૂઘવતો જલતરંગ, એ પ્રચંડ અનિલ, એ અનંત અને પ્રગાઢ વનરાણ, એ લવ્ય ગિરિમાળા, એ નીલાખરી આકાશ, એ અલૌકિક કલરવ અને મધમધાટ— સોનમર્ગના રસ્તાને પરમાત્માનું હિરણ્મય પાત્ર કેમ ના કહેવું? સત્યનું મુખ એ માર્ગથી ઢંકાયું નહોતું, ખસી ગયું હતું.

અને ત્યાં તો ઘેટાંનાં ટોળેટોળાં જોયાં; લરવાડોની હારની હાર જોઈ. ઘેટાંના રૂપાળા હલનચલનમાં સહિને જાણે કાઢી કાઢી વાચા ફૂટી ના હોય તેવું લાગતું હતું.

આ બધા લરવાડોને ગુલ્જર લોકો તરીકે ઓળખવામાં

આવે છે. તેઓ પડછંદ હોય છે અને મોટી મોટી દાદીઓને લીધે ગિડામણા લાગે છે. એમની તમામ ઘરવખરી તેઓ ખચ્ચરો ઉપર આંધે છે. લાવરાં અને નાનાં નાનાં ભૂલકાં પણ ખચ્ચરો ઉપર આંધે છે. તેમની સાથે મોટા વડુ જેવા કૂતરાઓ બહુ જ લયાનક હોય છે. ભૂલેચૂકે પણ કોઈ ગુજ્જરના ચેટાંના ટોળામાં દાખલ થવું નહિ. એવા દાખલા બન્યા છે કે આવી ભૂલચૂક કરનાર માણસના એ કૂતરાઓએ પ્રાણ લીધા છે ! કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ ગુજ્જરોની નસોમાં તુકી લોહી વહે છે. કેટલાકો માને છે કે તેઓ મૂળ રાજસ્થાનના છે. તેમની ભાષા ગુજ્જરી છે અને વિદ્વાનોના મતે રાજસ્થાનીને ઘણી મળતી છે. તેઓં જલા, લોળા ને ચિશ્વાસુ હોય છે. બાધા, આખડી ને જંતરમંતરમાં બહુ માને છે. એક રમૂજ પ્રસંગ યાદ આવે છે : એક સાંજે પહેલગામથી આગળ એક પહાડ ઉપર હું સાયંકાળની લીલા જોતો બેઠો હતો. કેલોહોઈના શિખર ઉપર સંધ્યાનો વિલાસ જામ્યો હતો અને મારી એકાગ્રતા પણ એવી જ જામી હતી. એવામાં બાનુમાંથી એક માણસ આવીને મારે પગે પડ્યો. હું સહેજ ચમક્યો.

‘તું મને દીકરો થાંય એવું કરી આપ !’ તેણે મને ધમિંઈ માણસ કે જીમંતરવાળો ધારીને આજીજી કરી.

એ જલાલોળા ભરવાડની આગળ દલીલો કરવી ફેાગટ હતી. એના દિલને સારું લાગશે એમ માની મેં એને કહ્યું કે ‘જા, તારી ઉપર ભગવાન કૃપા કરશે.’ એણે ફરીથી મારા પગ પકડ્યા અને ઉમંગભેર પોતે જતો રહ્યો. મને ખબર

નથી કે એને ત્યાં પુત્ર થયો કે નહિ, 'જે થયો હશે તે! એને મન હું જરૂર મહાત્મા હોઈશ; જે નહિ થયો હોય તે! મને સત વગરનો માની મારો તિસ્ત્કાર કરતો હશે.

આ ભાગને સોનમર્ગ કહેવાનું કારણ એવું જણાય છે કે અહીંથી પેલી પાર, લડાખ જવાને રસ્તે, કેટલીક જગાઓમાંથી સોનું મળી આવતું. ભરવાડો આ વિકટ રસ્તેથી આવતા-જતા, તેમની કિંવદંતી ઉપરથી એવું મનાય છે.

આખરે અમે સોનમર્ગમાં આવી પહોંચ્યાં. વચ્ચે મોટું મેદાન અને ચારેતરફ ખરફના પહાડોની દીવાલ—એવું આ સ્થાન ભવ્ય લાગે છે. એની એક પાર લડાખ અને તિબેટ અને બીજી પાર, જમણી તરફ, કોલોહોઈ અને અમરનાથ આવેલાં છે. પગરસ્તે પર્વતો ધૂમનારાઓ લીદરવટ અને કોલોહોઈ તરફથી એક જ પહાડ જોળંગીને સોનમર્ગ આવે છે. સોનમર્ગની ઉત્તર તરફ 'જોજીલા પાસ' અને ભારતની સરહદ છે.

સોનમર્ગનો ડાકખંઝો મેદાનની વચ્ચેવચ છે. ત્યાં નાસ્તોપાણી દરી અમે બધાંએ ખન્ધર જેવા ઘોડાઓ લઈ સોનમર્ગના ઝેશિયર તરફ કૂચ કરી. પૂરા કલાકે અમે ખરફની નદી આગળ આવી ગયા. ઝેશિયર ઉપર ચઢી, ખરફના ગોળા ઉછાળી, છબીઓ પાડી તથા પડવોને ત્યારે ડાક-ખંઝલા તરફ આવી પહોંચ્યા ત્યારે આકાશ ઘેરાયું હતું. વરનાદ તૂટી પડ્યો એ જાંકે અમે વહેલાં વહેલા નીકળી ગયાં અને ઘૂંઘર ભટોના આભાર માન્યો કે તેણે પોતાનું

વચન પાળી અમને સોનમર્ગ ખતાવ્યું. અમે સાંભળ્યું હતું કે સોનમર્ગનું કહી ઘણા લોભિયાઓ પાંચ-સાત માઈલ પાછળથી જ મુસાફરોને પાછા લાવે છે. છેલ્લા પાંચ-સાત માઈલનો રસ્તો અરેબર ઘણો જ ખરાબ અને વિકટ છે.

પાછા ફરતાં સૂર્યાસ્તની અપૂર્વ મુનેરી સિંદની કંદરાઓમાં પ્રસરી હતી. એવી સંધ્યા જીવનમાં જવલ્લે જ જોવા મળે છે.

અને બટનો આભાર માની અમે તેને રાજી કર્યો.

દલ સરોવરનાં શાંત વારિમાં મારો શિકારો ખાલિશ અશાંતિ મચાવતો ચાલી રહ્યો છે. સૂતેલાં કમળ જરા પણ જાગતાં નથી અને આઘેના પહોડો ખરફના મુગટો ધારણ કરીને નચિત બેઠા છે. તરતી જમીન ઉપર જિગેલાં પોપલસાં આકાશને ઝંખતાં જિલાં છે અને પ્રુથ્વુમા હવામાં ખતકો ફલના ખોળે ખેલી રહી છે.

‘ચેરી સા’બ, રટ્ટોખરી સા’બ?’

સામા શિકારામાંથી એક વેપારી પૂછી રહ્યો છે. ચેરી લાલચોળ અને તાબાં લાગે છે.

‘અચ્છા, આધા ચેર દો.’

ચેરી ખરેખર સારાં છે અને હું તેમના ઉપર તૂટી પડું છું; વાનર પૂર્વજો સાથે મારી એકાત્મતા સાધી રહું છું.

શિકારાવાળો અબદુલ્લા કાશ્મીરી ગીત છેડે છે, કુદરતને માનવરૂપશથી જાગવી કરે છે. કુદરત થોડી વાર જાગે છે, પાછી સૂઈ જાય છે. ગીત અટકી જાય છે.

‘અબદુલ્લા, તને પાકિસ્તાનમાં રહેવું ગમે કે હિંદુસ્તાનમાં?’

ભારતને આ સેકો હિંદુસ્તાન તરીકે - ઓળખતા
અટકચો નથી.

‘હિંદોસ્તાનમાં.’ અબદુલ્લાનો જવાબ મડપી અને
મક્કમ હતો. એને કંઈક ઉમેરવાનું બાકી હતું. તેણે આગળ
ચલાવ્યું :

‘દેખિયે સાબ, અગર હિંદોસ્તાનમેં હમ કયોં ન રહેવે ?
હમ પહેલે હિંદોસ્તાનમેં થે. હિંદોસ્તાનને હમકો પૈમા ઔર
ખાના દિયા, હિંદોસ્તાનને કાશ્મીર કો બચાને કે લિયે
લશ્કર ભેજા. હિંદોસ્તાનમેં હિ હમ રહેંગે, હિંદોસ્તાન હિ
હમારા હૈ.’

અભણ અબદુલ્લાનું મગજ ભણેલાં મગજો કરતાં વધારે
ચોકસાઈથી ચાલતું હતું.

ફર ફરના શાલિમાર, નિશાત અને અશ્મશાહી એ ત્રણ
સુધલ બગીચાઓ મારી આખને જેંથી રહ્યા હતા; મારા
દિલમાં રંગીલી કલ્પનાઓના આછા આછા કુવારાઓ ઉછાળી
રહ્યા હતા; હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન ઘડીભર વીસરી ન,
એવું મને સૂચવી રહ્યા હતા. સૌંદર્યની મારી તૃપ્તિ છિપા-
વવા હું મીંટ માંડું છું, ત્યાં પાછું મારું મન પેલી ક્ષણભંગુર
વાતો તરફ દોડે છે.

સફર કરીને હું મારી ‘મેલડી’ હાઉસગ્રોટ વાને નોકા-
કુટિરમાં આવું છું. સાંજનો સૂરજ સંતાર્ધ જાય છે. અહંમદ
મિયાં દાખલ થાય છે.

અહંમદ મિયાં હાઉસબોટોના એજન્ટ છે; હોશિયાર અને મહેનતુ છે. વિનય અને વિવેક તો આ મુઝકની નાણે આગવી મિલકત છે. હું આ લોકોને સુધરેલા અને સંસ્કારી લોકો ગણું છું.

‘અહંમદ મિયાં, બક્ષી સાહેબનો વહીવટ મારો કે શેખ અબ્દુલ્લાનો ?’

અહંમદ મિયાં વિચારપૂર્વક મારા તરફ નેઝ રહે છે, પછી એમની વિનયધારા જેવી મધુર વાણી વહેતી થાય છે—જેલમનાં નીર જેવી :

‘સાહેબ, એક વખત એવો હતો કે આખું કાશ્મીર શેખ સાહેબની પાછળ હતું. શેખ સાહેબે કાશ્મીર માટે ઘણું કયું છે. પણ માનવીનું મગજ એક ફક્ત પરવરદિગાર વગર પૂરું કોઈ સમજી શકતું નથી.’

અહંમદની સિગારેટ પૂરી થઈ.

‘તમને પાકિસ્તાનમાં લખવું ગમે કે ભારતમાં ?’

‘પાકિસ્તાનમાં લખવાથી અમને ફાયદો કયો ?’

‘પાકિસ્તાન ઈસ્લામી સભ્ય છે અને તમે પંચાલું ટંકા મુસલમાન છો.’

‘ભારતમાં રહેવાથી અમારો ધર્મ કદી નોખમમાં મુકાયો નથી, કોઈનો પણ ધર્મ કદી નોખમમાં મુકાયો નથી. ઈસ્લામને કોઈ એક રાજ્ય હોઈ શકે નહિ, હોવું નેઈએ નહિ. ઈસ્લામ વિશ્વધર્મ છે.’

અહંમદની વાત અટકી ત્યારે દલ સરોવર ઉપર વિલા-
વરી પ્રસરી ગઈ હતી અને અમર આશાના સૌભાગ્યચિહ્નો
ચંદ્રમા ગામેના પહાડના મસ્તકે ચોસતો હતો.

ચાર દિવસના વસવાટમાં હું એટલું જોઈ શક્યો છું કે
દાયકા પહેલાં-સને ૧૯૪૪માં-મેં જોયેલું કાશ્મીર કદાચ
એનું, એ છે, પણ કાશ્મીરી એનો એ નથી. એનો દિમાગ
ખંડલાયો છે; એ ટટાર ચયો છે; એ પોતાના હક્ક સંભળ્યો
છે; એને પેટપૂરતું અનાજ મળે છે. જીડે જીડે એ એટલું
તો સમજે છે કે વિશ્વની મહાપ્રજાઓની રાક્ષસી વૃત્તિઓના
સંતર્પણની ખાતર પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ કાશ્મીરમાં ભાવિ
મહાયુદ્ધ ખેલાવાની વધી છે.

કૃષ્ણ ગોત્રમાં જન્મેલો, વત્સ, નૈવધ્રુવ અને કૃષ્ણ એ ત્રણ મારા ઋષિ-પૂર્વજોએ પ્રવર્તિવેલી યજુર્વેદની માધ્યંદિની વાજસનેયી શાખાના અભ્યાસનો દાવો કરનાર હું નાગર વિપ્ર, મહર્ષિ કૃષ્ણની આ નિવાસભૂમિમાં ધાતુ તાદાત્મ્ય કેમ નહિ સાધી શક્યો હોઉં એ વિચાર ચલી ગયો છું.

મારા પ્રિય વાયકગણને મેં કહેલું કે દર અઠવાડિયે હું જરૂર તમને સંભારીશ. બોલ્યું પાળી શક્યો નહિ, જેમાં પ્રેમની જોટ નહિ પરંતુ પ્રમાદની ભરતી હતી. તૃપાતુર મનુષ્ય પાણી પીતો ધાકતો નથી અને પીને પીતે બોલી પણ શકતો નથી, તેવી દશા મેં અત્રે વારંવાર અનુભવી છે. છતાં મારી મૌદ્વંસમાધિ અખંડ હતી એવું કહેવા હું તૈયાર નથી.

ઘણું પૂમ્યો, કોલોહોઈની બરફનદી ઉપર સફર કરી, શેષનાગનો જલતરંગ સાંભળ્યો, આડ અને લીદરવાટની ગિરિકંદરાઓ ખૂંદી, ચંદનવાડી માણી, વુલર (ઉડ્ડોલ) -સરોવર નેત્રે વલોબ્યું. ગાધારબલ અને માનસબલનાં નીરથી આંખો છાંટી. ગુલમર્ગે (ગૌરીમાર્ગે) પગ ચકવ્યા. ખીર

લવાની તથા શારિકા તીર્થોના અપકિત પકિતો સાલજ્યા પુરાણ ગવતીપુર તૂટેલુ ફૂટેલુ ભેઈ મૂડ રુદ્ધન કયું નવી નવલકથાનુ સાથુ બાલ્યુ ત્યાથી આગળ અનતનાગ અને પત્રી માર્તંડ—જેને અરેરે, આ કાશ્મીરીઓ ‘મટન’ કહે છે—ત્યા પ્રયાણ કર્યું અને તીર્થના ગોરા ભેડ, તેમની અપકિતાઈ ધાગી લઈ, સરકૃતમા બેઠા વાક્યો જાન્યા ત્યા એક વિનમ્રતાની મૂર્તિ સમે ગ્રાહણ માગી મામે આવી ઊભો અને ‘સરસ્વતી નાત્ર હુમા મેન્દ્રમર્ગાત શુભ્તાસ્તિ કેવલા’ એવુ ઉચ્ચારી સરકૃતમા અસ્ખલિત બોલવા લાગ્યો લીંદર નદીના મૂઘવતા પ્રવાહમા પથ્થર જેમ અચળ ઊભો રહે તેમ હું નિચ્છેદ ઊભો રહ્યો

માર્તંડથી લીંદર નદીની ખીણનો જલતરંગ સાલળતો મુસાફર આગળ ચાલ્યો જાય છે અને પહેલગામ પહોંચે છે હું એને તણુનગર કહું છું બે નદીઓ મૂઘવતી પહાડોમાથી નીકળે છે તે બેની વચ્ચે પહેલગામ છે મેડડો તણુઓમા મેડડો ટુટુ મો હવાપાણીની મોજ માણી રહ્યા છે ચારેતરફ સૌંદર્ય ઊભગયુ હોય છે—કાશ્મીરી સ્ત્રીઓના સૌંદર્યની સરસાઈ કો તેવુ ત્યાથી બે રસ્તા છે, જેમાનો એક આરુ, લીંદરવાળ અને કોવોહોઈ જાર છે, બીજો ચદનવાડી, શેપનાગ અને અમરનાથ જાય છે

કોવોહોઈ ઝેરીઅઝ બેવાની ઈચ્છા દગાવી ન શક્યા સકુટુળ, અપરિવાર અધારૂઠ થઈ વહેલી મવારે હકાર્યું પહેલગામની આડ માઈલિ આરુ, ત્યાથી આડ માઈલ લીંગવાટ એમ મોળ માલિનો આડપાન, પહાડ ને પાણીથી સળગ

ચોલતો માર્ગ ઘોડાઓને પણ ગમતો, કેમ કે તેઓ વાટ પર ઊભા રહેતા.

સાંજે ચાર-પાંચના સુમારે લીઢરવાટ પહોંચ્યાં અને મુસાફખાનામાં પડાવ નાખ્યો. ચારેતરફ અમારા સિવાય માનુષી વસ્તી દેખાતી નહોતી અને અમે પણ ભે અત્રે વધારે રહીએ તો ઝાડ જેવાં કદાચ થઈ જઈએ તેવું લાગ્યું. માણસ અને ઝાડ વચ્ચે તાત્વિક દૃષ્ટિએ ક્યાં કશે ફરક જ છે ? જૃકદારણ્યક ઉપનિષદ તો એવું કહે છે. મને લાગે છે કે માણસ બહુ રાની થઈ જવાથી ઝાડ જેવો મૂક અને શીંગો બની જતો હશે.

હુંગરા ફરથી રળિયામણા. લીઢરવાટમાં તો હુંગરા છાતીએ અડે છે. રાત રોકાયાં અને સવારે કોલોહોઈ એશીઅર તરફ ચાલ્યાં. સાત માઈલ છે, પણ ચિત્તેર માઈલ જેવા જણાયા. અસંખ્ય ખડકો, ઘૂઘવતાં ટાકાં હિમઝરણાં અને ખરફના પુલો વટાવી નિર્જન, નીરવ, ખાવા ધાય તેવા એકાંતમાં પ્રવેશ્યાં અને કંઈક આગળ વધ્યાં ત્યાં બહુ ખરફનો પ્રલય થયો. હોય તેવા હિમજગતમાં પહોંચી ગયાં. ચારે દિશાઓમાં ખરફ હતો અને માથે અટૂંકું, અભિમાની, એકલશૂરુ માત્ર આકાશ હતું. ખરફ અને આકાશની વચમાં ઘોડા ઉપર માનવનામધારી કેટલાંક જંતુઓ સિવાય બીજું કશું હતું નહિ. આ વિચિત્ર જંતુનો વિચાર કરતો હું સ્પષ્ટિના કર્તા-હર્તાભર્તાના વિચારે નાહક થડી ગયો. આકાશમાં ગયેલો માણસ જેમ આકાશનો પાર પામી શકતો નથી, તેમ અગોચર નિયંતાનો પાર મારી બુદ્ધિ પામી શકી નહિ. મને થયું કે

મારી મર્યાદા હું વટાવી ગયો છું. મને થયું કે હું શૂન્ય બની ગયો છું. માણસ બ્યારે પોતાની મર્યાદા વટાવી નાથ છે, ત્યારે શૂન્ય બને છે, મૌન ધરે છે. ત્રવિઓ અને સંત-પુરુષો જલદી શૂન્ય થઈ જતા, આપણે મોડા શૂન્ય થઈએ છીએ. શૂન્ય થવું એને બે ઈશ્વરનો સાંક્ષાત્કાર કહીએ તો ખોટું નથી. શૂન્યતાથી વિશેષ કશો દાવો કરવો તે ખરાબર નથી. બુદ્ધ ભગવાન આવું જ કંઈક કહેતા.

કોલોડોઈ બેરીઅરના બે-ત્રણ માઈલના બરફ ઉપર બ્રમણ ક્યું અને બાણે રીયે ઘાડ મારી હોય તેમ છબીઓ પડાવી આવ્યાં હતાં તેમ પાછાં ફર્યાં. રસ્તામાં એક ઠેકાણે મારા ઘોડાનો પગ એક બરફના ભૂવામાં સરી ગયો. હું જિન ઉપરથી ઘોડાના કાને ઊતર્યો અને ત્યાંથી વગર પ્રયત્ને બરફ ઉપર ઊતરી આવ્યો. સારા નસ્ટીએ ઘોડાએ પોતાનો પગ સિદ્ધતથી ખેંચી કાઢ્યો. મેં બાકેરાની અંદર નજર કરી તો પૂછવતો જલપ્રવાહ પૂરપાટ વહેતો હતો. ઘોડાના પગને ગદબે મારે પગ બે અંદર હોત તો ફરી આ લખવા વારે આવત નહિ ! બનાવ બની ગયા પછી એકાદ મિનિટે મને સમજાયું કે મારી ઘાત ગઈ હતી. બ્યારે સમજાયું ત્યારે જ હું ભયથી બ્યાકુળ થયો. સાંજે લીદરવાટ પહોંચ્યાં.

દૂરની ક્ષિતિએ સૂરજ દૂળતો હતો. આવા તો ટેટલાય સૂરજ ત્યાં દૂખ્યા હશે અને દૂળશે, પણ મારે માટે કોલોડોઈ ઉપરથી પાછા ફરતાં આ કદાચ છેલ્લો જ સૂર્યાસ્ત હતો. એ સૂરજ હેતાળ અને હૂંફાળો હતો. એ મને ‘આવજો’ કરતો ખિન્ન હૃદયે મારાથી છૂટો પડતો હતો. એના રાતા પ્રકાશમાં

હું મહામુનિ કશ્યપને સમાધિ વાળીને બેઠેલા જોતો હતો. એમનાં નેત્રો મીંચાયેલાં હતાં, પરંતુ એમની આનુષાંગ ગાયત્રી ગુંજતી હતી, જેનો પડવો મારા હૃદયમાં પડતો હતો— ‘તત્ત્વવિતુવશ્ચિશ્ચ’ લર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્’. અને મહર્ષિ પૂર્વજને માનસઅધ્ય આપતો હું ઘોડેથી ઊતરી ઝૂંપડીમાં આડ્યો બયો.

नैनीताल

१९५२

।

૧.

અમદાવાદથી ડાહંગોદામ

મને ખબર નહિ કે હું રાજધિરાજ છું; મને ખબર નહિ કે મારે ગાદી છે.

‘ હે રાજધિરાજ, તમારી રાજગાદી અખિયાતી રહો !
હે બાપભા, તમારું રાજ અમર રહો ! ’

લિખારીઓની લાવાની મોહિની એવી હોય છે કે—
મને તો લાગી છે—આ બધું સાંભળીને બે પૈસા કે આનો
આપવાનું મન થઈ જાય.

અમદાવાદથી તે છેક અજમેર સુધી હું ‘ રાજધિરાજ ’
જાહેર થતો ગયો. અને એક આના ઉપરથી બે પૈસા, અને
પછી પૈસો અને પછી તો મક્તમાં મને ગાદી મળવા લાગી !

કોણ કહે છે કે લિખારીઓ લીખ માગે છે ? એ તો
સામાન્ય માણસને રાજા તરીકે ઓળખાવનારા કવિઓ છે.

દુઃખની વાત એ છે કે એમને એક રાજા નથી; મારી
સાથેના નોકરને પણ એ લોકોએ એ ઇલકાળ આપવા માંડ્યો,

અને મેં લેયું કે....એના તરફથી પણ તેમને મેં નહિ ધારેલું નાણું મળવા માંડયું ! મને થયું કે અમે બંને ને રાજ થઈ જઈશું તો.....

ખરું જોતાં તો આ આખો જગતવ્યવહાર જ ભીખ છે. નોકર શેઠની પાસે કે શેઠ નોકરની પાસે, વર વહુની પાસે કે વહુ વરની પાસે, માબાપ દીકરાની પાસે કે દીકરા માબાપની પાસે, સરકાર રૈયતની પાસે કે રૈયત સરકારની પાસે જ્યાં ત્યાં ભીખ જ માગે છે. મોટા મોટા શબ્દો વાપરીએ તે જુદી વાત છે, પણ ભીખને માથે કંઈ શિંગડાં ઊગતાં નથી.

ઘણા કહે છે કે કામ કરીને લેવું તે ભીખ નથી. હું, કહું છું કે બિખારીઓ આખો દહાડો રખડે છે અને આપણને ખુશ કરે તેવાં સુંદર વેણાં ઉઘાડે છે તે કામ નથી ? કવિઓ, કવિતાઓ કરે, લેખકો લેખો લખે અને વકીલો કોર્ટમાં સો ટકા સાચું અને નેણું ટકા ખૂટું જોડે તેમાં કયું કામ રહેલું છે ? દાકતરો પણ.....જવા દો ને વાત.

ભીખ માગવા કરતાં આ દુનિયામાં બીજાં ઘણાં મારાં કામ છે, એ બાબતમાં ને ચર્ચા થાય તો આખરે શું નક્કી થાય તે કહી શકાય નહિ.

જેશક, હું તો એટલું જ કહી શકું કે ભીખ માગવા કરતાં બીજાં ઉપયોગી કામો ઘણાં છે તે વાતમાં મને ઘડા છે.

ભીખનો ધંધો આપણા દેશમાં જેટલો ફાટ્યોફૂટ્યો છે, તેટલો બીજા દેશોમાં નથી. બિખારી ભાઈબહેનો ને સાહસ (Pioneering) કરી બીજા દેશોમાં આપણો

એ ઉદ્યમ જમાવે તો શું જોઈ? તે દેશોની સરકારને જો વાંધો હોય તો 'લીખ', 'લિખારી' એ શબ્દોની જગાએ ખીજા સારા રણકાવાળા 'મિશન' વગેરે શબ્દો ચોછ શકાય.

તાપ તો કહે હું ઘણું. આ દેશમાં કેમ આટલો તાપ પડતો હશે? ભૂગોળનાં કારણો મને ના આપશે. આ તાપ, આ લીખ, આ ચોમેરના ગંદવાડ, શોરણકોર, હાકથૂ હાકથૂ કરી ધરબાર, બાગબગીચા, રસ્તા, નદી, ત્રરોવર, સઘળું અખૂટ થૂંકથી ભરી દેવું, એ બધું જોવું, મહાન કરવું અને દુઃખી થવું એના કરતાં ભગવાનને વિનવીને મોત કેમ ના માગી દેવું? ખેર, આ દેશમાં જનમવું એ જ શું મોતની શિક્ષા નહિ હોય!

આપણે ઓછું થૂંકીએ, ઓછું બોલીએ અને વસતી ઉપર કાબૂ રાખીએ તો તો સારું.

'હે રાજધિરાજ, તમારી રાજગાદી અખિયાતી રહે! હે બાપજી, તમારો આંદો-સૂરજ રાજ તપો.' એક સ્ટેશન આબ્યું અને પાછું શરૂ થયું. સેંકડો માણસોએ 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર 'હાકથૂ હાકથૂ' કરી 'પ્લેટફોર્મ' થૂંકી માયું.

'હે શામજી, હે રણછોડ, હે ચંચી, હે રૂખી,' કાન ચીરી નાખે એવા મોટા અવાજે પોતાથી ત્રણ ફૂટ દૂર બિલેલાં માણસો એકબીજાને બોલાવવા લાગ્યાં.

સ્ટેશનની બહાર, બહાર રસ્તાઓ ઉપર, લઘુશંકા કરવા નચિંત જીવે સ્વતંત્ર ભારતવાસીઓ બેઠા હતા....

ટ્રેનના ડબ્બાઓ સુધર્યા છે પણ ડબ્બાઓમાં બેઝુ-નારા તથા બેસાડનારાઓ સુધર્યા નથી. રેલવેમાં સ્ટાફ છે

તેના પ્રમાણમાં કામ થયું જોઈએ છે. લાંચ રુશ્વત મને વધેલાં લાગ્યાં નહિ પણ લાંચના પ્રમાણમાં કામ જોઈએ થતું લાગ્યું. ટૂંકામાં, કામના પ્રમાણમાં લાંચ વધી છે. હોય, એ તો મોંઘવારી છે !

મારાં પત્ની તથા તેમની ભાણી મારી પાસે બેઠિંગો છોડાવે છે ને બંધાવે છે એમનું એમ માનવું છે કે હું બેઠિંગો સારાં બાંધી શકું છું !

મારા મિત્રે અને મેં થોડું ખાધું. ભાવ મજબૂત હતો પણ માલ સારો હતો. રેસ્ટોરાં-કારમાં લાંચ અને ડિનર લીધાં તેમાં એક જ વસ્તુને જુદા જુદા નામથી જુદા જુદા માણસોને પીરસવામાં આવી ! હોય, આ આખી દુનિયા નામરૂપનો જ તમાશો છે ને ! ટમાટો-સૂપ કહો, વટાણાનો સૂપ કહો કે દાળ-સૂપ કહો તેમાં અહીં કયો જ ફરક પડતો નથી.

અમે ચાર જણા પાનાં રમવા બેઠાં : મારા મિત્ર અને મારા પત્ની, હું અને મારાં મિત્રપત્ની. રમતનું નામ પ્રિન્સ હતું. બેકે મારાં પત્ની તથા મિત્રપત્નીના આગ્રહથી જ અમારે એ નામ સ્વીકારવું પડ્યું હતું તે જણાવી લઉં. કોણ હાથું અને કોણ જીત્યું તેની કોઈને ખબર નથી. શું રમ્યા તેની કોઈને પરવા નહોતી. મારા મિત્રને તથા મને ખરાબર રમતાં નથી આવડતું, એવું સવિનય જણાવી અમે રમત બંધ કરી

ખરફ એ ખરેખર, હિંદુસ્તાનમાં ઉનાળાની મુસાફરી દરમિયાન સંભવની જ છે. રાજપૂતાના અને મારવાડમાંથી

પસાર થતી વેગાએ બરફને જીવનદોરી કહીએ તોપણ
ખોટું નહિ.

ખાંદીકુદી અચનેરા ને અચનેરાથી કાઠગોદામની ગાડીમાં
બેઠા. ગાડીમાં બેઠા પણ પંખા રિસાઈ બેઠા હતા. ગાડીને કહ્યું
પણ તે તો ના કહ્યા બરોબર. આખર કાસગંજ આગળ ઇલે-
ક્ટ્રિશિયનને મહામહેનતે બોલાવી પંખા ચાલુ કરાવ્યા.....ત્યારે
તરત સમજાયું કે બરફ વગર ચાલે પણ રાતે પંખા વગર
તો ના જ ચાલી શકે. પંખો એ ઉનાળાની રાતે ખરેખરી
સંજીવની છે.

શું આપણું પરાધીન જીવન છે ! બરફ, પંખા, ચા,
સિગરેટ, પાન, સિનેમા ! જીવનના ટેકાઓ વધતા જાય છે.
મકાન જેમ જેમ નબળું અને તકલાદી તેમ તેમ તેને ટેકા-
ઓની વધારે જરૂર. હવે વળી ‘એરકંડિશન’ રૂમો અને
ટ્રેનના ડબ્બાઓનો જમાનો છે. એટલે એ એક નવી
જીવનદોરી ! આ બધા વિચાર કરતાં મને આપણા એક
મહાન તત્ત્વવિચારક શ્રી વિદ્યારણ્ય મુનિનું વાક્ય યાદ આવે છે :

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्*

ખરે, આપણાં શરીર વધારે અને વધારે મુખિયાં થતાં
જાય છે, તેમ તેમ વધારે અને વધારે ટેવોનાં ગુલામ બનતાં
જાય છે.

* જોટવી જોટવી પરવશતા તેટલું તેટલું દુઃખ;

જોટવી જોટવી આત્મવશતા તેટલું તેટલું સુખ.

૨.

હોટેલમાં

નૈનીતાલના એક છેડે તક્લીતાલ છે, બીજે છેડે મહીતાલ છે

હોટેલ ભરાતી જાય છે. ગુજરાતીઓ સારા પ્રમાણમાં છે—મુખર્મીના

અરેરે, આ ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતણા પોતાનાં શરીર ક્યારે સુધારશે ? કુંઠ મારીએ તો જિડી જાય તેવાં એમના શરીરા છે

મારા એક બૂના એરિસ્ટર મિત્રની શોધમાં છું. પંદર સાલ અગાઉ લિંકન્સ ઇનમાં સાથે રાટી ભાગેલી તે કેમ વીસીગય ! મળીશું એટલે બધું તાણું ચર્ચજશે અને એ દિવસોને યાદ પણ કરીશું.

તે દિવસો ! ત્યારે અને આજે ! એ તો આધું એટલું હુમેશાં સારું લાગે દરેક ક્ષણ પોતપોતાની નવીનતાઓ અને આનંદોથી ભરેલી જ હોય છે.

કાલે લાટસાહેબના હસ્તે સહી કરીશું. આશા છે કે આ પીવા બોલાવશે, અને તે વખતે સ્વ. સરોજિની નાયડુ પણ યાદ આવશે.

આ વખતે ઠંડક કંઈક વધારે છે; લોકો પણ વધારે જણાય છે. નેપાળના ત્રણ સરકાર વગેરે અને તેમનાં ટોળાં આવ્યાં છે.

મેટ્રોપોલિટ હોટેલ અગાઉ મહુમુદાબાદના મહારાજાનો મહેલ હતો. આટલા બધા ઓરડાઓ શા મેળના રાખ્યા હશે ? મુ. પીના એકવારના ગવર્નર સર હાર્કોટ બટલર તથા સ્વ. પંડિત મોતીલાલ નહેરુ અહીં સહી મહારાજાના મહેમાન બનતા. બેશક મોજ, મસ્તી અને આનંદની ઊણા ઊડતી હશે ! આટલા બધા અને આવા સારા ઓરડાઓનું પછી થાય શું ?

અમારાં ઊંકરાઓ બહુ જ તોફાન કરે છે; આખો દહાડો અવાજો કર્યા કરે છે; જખીને લખી પણ શકાતું નથી. મને તો આ મોન્ટેસોરીની આફત લાગે છે !

આ પાછો પીઆનો ટ્યૂન થઈ રહ્યો છે : ટં ટં ટં ટં માથું પાકી જાય છે. ત્યાં તો આ એક કસરતખાજ બાતુ ખમીસ અને ચઢીમાં આવી ચઢ્યાં—તસતસતાં ધસમસતાં ! ગુજરાતણો ! શરમાવ. જુઓ, આ શરીર કેટલું સપ્રમાણ, અને સુંદર !

એક બહેન જૂળ બહીરકી પીધે 'રાખે છે; બીડીઓના
ઢગલા થાય છે.

" તમે ગુજરાતી છો ?" તે મને પૂછે છે.

‘ હા. ’

‘ હું’ પણ. ’

હું અચંબામાં આભો થઈ જાઉં છું, આરણમાં જતો
રહું છું અને રજાઈ ઓઢીને સૂઈ જાઉં છું.

પેલાં બહેન તો બે હાડાથી સાડી પહેરે છે સાડીમા તે સાથેસાથ સી લાગે છે—શ્રી બ. ક ઠાકોરની કવિતા જેવી.

આખરે નંદા દેખાઈ આકાશ બાળકના હૃદય જેવું સ્વચ્છ હતું અને નંદાના ઉત્સવે બાણે ઢળી પડતું હતું. નંદા તો મને સદા પ્રીતિ જ લાગી છે અને એના પ્રીતિ પ્રતાપથી હું અંતરેલો જ રહ્યો છું સ્ત્રીઓમા એવો પ્રીતિપ્રતાપ મેં એવ શ્રી સરોજિની નાયકુમા જ બોલેલો.

‘વાત્ર આવ્યો છે વાઘ’ વાઘ આવ્યો છે વાઘ!— અને ખરેખર, એક વાઘ બાળુના આચરપાટાના પહોડની ખીણમા બેત્રણ ગાયોને મારી ગયો છે બે દિવસ પહેલા દિફિનટોપને રસ્તે જતા ગાયોને મરેલી બેઠ વાઘને મારવા બેત્રણ શિકારીઓ ગયા છે.

વાઘ એટલે લેપડ, જેને આપણે ‘દીપડા’ કહીએ તે ‘શેર’ એટલે ચટાપટાવાળો મોટો વાઘ, જેને આપણે ‘વાઘ’

કહીએ તે. તરાઈનાં જંગલો—હિમાલયની તળેટીનો પ્રદેશ—
હાથી, વાઘ, રીંછ અને નાગથી ભરેલો છે.

કુમાઈ, અહીંની ખેતીમાં જેને ‘કુમાઈયાં’ કહે છે તે, પ્રદેશના વાઘ બહુતા છે. જીમ કોર્બેટનું ‘Maneaters of Kumaon’ એ નામનું પુસ્તક ના વાંચ્યું હોય તો વાંચવા જેવું છે. નૈનીતાલ, અલમોડા અને રાણીખેતની આજુબાજુની તળેટીઓનાં જંગલોમાં મનુષ્યભક્ષી વાઘો વરંવાર થાય છે.

મારા ડૉક્ટર મિત્ર કહે છે કે આ પહાડ તરફ વહેલી સવારે અગર મોડી સાંજે ન જવું જોઈએ. અમારા એક અહીંના મિત્ર કહે છે કે, એમાં જીવા જેવું નથી, કેમ કે વાઘ જો મનુષ્યભક્ષી નથી હોતો તો માણસથી જીને નાસી જાય છે. આ વાઘ મનુષ્યભક્ષી નથી.

હવે એ બે વચ્ચેનો વાર્તાલાપ ટાંકું.

‘ડાક્ટરસા’બ, એમાં જીવા જેવું નથી.’

‘કેમ વારુ ? આ વાઘ પોતે મનુષ્યભક્ષી નથી એવું વાઘે બહિર કયું છે ?’

‘અરે ભાઈ, એ જો મનુષ્યભક્ષી હોય તો તેણે માણસો માર્યા હોય ને !’

‘પણ આપણાથી જ એ શરૂ નહિ કરે તેની શી ખાતરી ?’

‘ડાક્ટરસા’બ, મનુષ્યભક્ષી તો બ્યારે તે ઘાયલ થયો હોય અને જીજ્ઞે શિકાર કરવાને અશક્ત બની ગયો હોય ત્યારે થાય છે.’

‘પણ એ ઘાયલ થયો નથી અને ખીંચે શિકાર કરવાને અશક્ત થયો નથી એવું ધારી લેવાનું શું કારણ ?’

‘મનુષ્યલક્ષી થયો હોય તો આટલાં જનવરો ના મારે.’

‘એની શી ખાતરી ? અને આજથી જ એ રાફ કેમ ના કરે ? માણસનો શિકાર ના મળ્યો હોય તો તે બૂખ્યો તો ના જ બેસી રહે. વળી વાધનું મગજ આપણી ધારણાઓ સુજળ કામ કરશે એવું માનવાને કયું કારણ ?’

‘ડાક્ટરસા’બ, વાધ હંમેશાં માણસથી ખીંચે છે.’

‘પણ આ વાધ બહાદુર હોય તો ના પણ ખીંચે. અને આપણને માણસને બદલે મોટા વાંદરાઓ નહિ માને એવું ધારી લેવાનું શું કારણ ? આપને કદાચ તે માણસ તરીકે સ્વીકારે, પણ મને ના પણ સ્વીકારે; એટલે કે મનુષ્યલક્ષી હોય તો તમારો પ્રેક્ટિકલ કરે અને પશુલક્ષી હોય તો મારો પ્રેક્ટિકલ કરે. ના ભાઈ, હું તો એ હુંગસમા જવાનું પસંદ ન કરું.’

ડાક્ટરનું મગજ ‘એનેલિટિકલ.’ મને એમની વાતમા વિશ્વાસ છે. હું તો એટલું જ કહું કે વાધ, સરકાર અને સ્ત્રી એ ત્રણે શું કરશે અને શું નહિ કરે એ કંઈક અશક્ય છે.

કાલિદાસ કુમારે પ્રદેશનો એવી મારી દઢ થઈ ગયેલી માન્યતા મેં મારા ‘નદીઓ અને નગરો’ પુસ્તકમાં ‘ફોર્મોચલ’ ઉપરના લેખમાં પ્રગટ કરી ॥ કુમારેમાં

હાથીઓ છે અને સરલદ્રુમો-પાઈનનાં ઝાડ-મોટા પ્રમાણમાં છે. 'કુમારસંભવ' નો નીચેનો શ્લોક યાદ કરીએ :

કપોલકણ્ઠઃ કરિમિર્ષિનેતુ
વિચટ્ટિતાનાં સરલદ્રુમાણાં

પરંતુ હાથીઓ તરાઈના જંગલ તથા લાલરનો કાંકરાવાળો પ્રદેશ છોડીને ઉપર પહાડમાં કદી આવતા નથી અને પાઈનનાં ઝાડ પહાડો સિવાય તળેટીના ભાગમાં કદી થતા નથી, તો પછી કાલિદાસ આ વાત કેમ રચી કરે છે ? બે જ વિકલ્પ ગણી શકાય :

૧. અગાઉ હાથીઓ આટલે જીએ કદાચ આવતા હશે.

૨. મરલદ્રુમ એટલે પાઈનનાં નહિ પણ બીજાં કોઈ ઝાડ.

રવિવારે લાટ સાહેબના 'ઍટહોમ' માં નિમંત્રણ પ્રમાણે જઈશું. સારા જમડાં પહેરીશું, પોચી પોંચી મીઠી મીઠી વાતો કરીશું અને એક-બે દિવસ અહિં દ્વારમાં મસ્ત રહીશું—આખરે તો મોનવી જ ને !

આપણાં હિલસ્ટેશનોનો જો વિકાસ કરવો હોય તો આપણે ત્યાં દર સાલ એક મહિનો મફત રજા, મફત મુસાફરી અને મસ્તી હોટેલની વ્યવસ્થા સરકારી ખાતાંઓએ તથા ખાનગી પેટીઓએ કરવી જોઈએ. માંજુસ મહેનત-મજૂરી શા સારુ કરે છે ? જેથી તેના ફળરૂપે તે જીવનને આનંદ વધારે મેળવી શકે. મહેનત તથા મજૂરીનું ફળ જો આનંદ ના હોય તો મહેનત તથા મજૂરી એ કેવળ અર્થહીન ચીજો છે, વેઠ છે.

હુકાનદારો પોતાની સીએના મુકરર ભાવ કેમ નહિ રાખતા હોય ? કે પછી એમને પોતાને જ એમના ભાવની ખબર નહિ હોય ? વેપાર અને ચોરી એ બેની વચ્ચે આપણા દેશમાં નહિ જેવો ફરક છે. જે દેશમાં વેપાર ચોરી બંને અને નોકરી લાંચ બંને તે દેશ રહેવા જેવો કહેવાય ખરો ? આખો દેશ એક મોટું ચોરબજાર થઈ ગયો છે !

દૂધવાળો દૂધમાં પાણી નાખે છે અને પરમેશ્વરના સોગન્દ લઈ કહે છે કે પાણી નથી નાખતો. હું પરમેશ્વરના સોગન્દ લઈને કહું છું કે દૂધમાં પાણી છે, વધારે પડતું છે. પણ પરમેશ્વરની હકૂમતમાં તો અમારા બંનેમાંથી એકકે જણે માનતો નથી. પારકાને ગાળો એપડાવવા તથા સુધારવા હું પરમેશ્વરનું નામ લઉં છું. મારા પોતાના ઉપર તો પરમેશ્વર સદા પ્રસન્ન જ છે, એવા પૂરેપૂરા વિશ્વાસથી હું મારું ગાહું ગળડાવું છું.

દૂધવાળાને મેં કહ્યું કે ભાઈ, આને બે તું દૂધ માનતો હોય તો પછી પાણી કેને કહીશ ? ધોળું પાણી એટલે દૂધ એવા વ્યાપક અર્થમાં બે તું મને દૂધ આપતો હોય તો પછી હું તને ધોળા પાણીના પૈસા આપીશ. આજથી એણે ધોળા પાણીને બદલે ધોળું દૂધ આપવા માંડ્યું છે. આજથી હું એને ધોળા દૂધના પૈસા આપીશ.

ચાલવાનું રોજ ઘણું રહે છે. ધીમે ધીમે પગ ટેવાતા જાય છે. મુખ અને હાથ શું ટેવની જ વસ્તુઓ નથી ?

કાલે રવિવાર ગયો અને લાટસાહેબ શ્રી. એચ. પી. મોદીને ત્યાંની પાર્ટીમાં જઈ આવ્યાં. પકોડાં હતાં, મલાઈ

લઈ હતા, ટિકિયા હતી અને સોસેજ હતી. ગવર્નર સાહેબ અને તેમનાં પત્ની હવે થોડા દહાડામાં ઉત્તર પ્રદેશ છોડશે. સાંભળ્યું છે કે શ્રી. ક. મા. મુનશી તેમની જગાએ આવશે. મુનશીજીને ગવર્નરપદથી સંતોષ થશે ખરો ?

શ્રી. મોદીએ ગવર્નમેન્ટ હાઉસની સામેની જગાનું નામ 'મોદી હાઈટ્સ' રાખ્યું છે.

'આ હાઈટ્સથી આપને નીચે જિતવું ગમશે ?' એ પૂછ્યું.

'ગમશે તો નહિ, પણ હાઈટ્સ ઉપર ઇન્સાન હંમેશાં રહી શકતો નથી. 'મોદી હાઈટ્સ' ઉપર બીજાં ચડશે તે જોઈ મને આનંદ થશે.'

'ઘણું મુશ્કેલ કામ આપ મૂકતા બાવ છે.' એક બીજાં મહેમાને કહ્યું.

લાટસાહેબ હસ્યા અને પોતાના રાજબવનમાં ચાલ્યા ગયા.

રવિવારે તો વાહન, વરસાદ અને ધુમ્મસ હતાં. ઠંડી કડકડતી હતી. મને થયું કે મારી પાસે આવરકોટ હોત તો કેવું સારું !

વૃક્ષસાદ, કરા, વાવાઝોડું અને ઘનઘોર વાદળાં—આ લખી રહ્યા છું ત્યારે હું આ વિશ્વલીલા જોતો જોતો મારા અંતરમાં આનંદલીલા અનુભવી રહ્યો છું. મને થાય છે કે હું જાણે ઘનઘોર વાદળું છું; મને થાય છે કે મારા હૃદયની કંદરામાં મેઘ વરસી રહ્યો છે, મારા હૃદયની ન યુઝાયેલી રાગદ્વેષની નવાળાઓ ઉપર શીતળ એકાગ્રતાના આનંદના કરા વરસી રહ્યા છે. હું વિરાટના આનંદમાં વિલીન થઈ જાઉં છું. કવિ બાલની એક મનોહર પંક્તિથી મારું હૃદય ટાલે છે—નજીકનું દેવદારનું મોટું વૃક્ષ જિંચા આસને જોઈ ટાલતું હોય તેમ :

‘ મનમધૂર ફૂદી ફૂદી જીઠે,

નિરખી નવલ ઘનશ્યામ.’

હું એ પંક્તિ વારંવાર રટું છું. મારું હૃદય વિરાટથી વિખુટું પડવા માગતું નથી. બાલકનીમાં જિલ્લો જિલ્લો હું સમજી ઇન્દ્રિયોથી વિરાટનો મહાપ્રસાદ આરોગી રહ્યો છું—

ત્યાં તો, ભેતભેતામાં, આંખના પલકારામાં, મહાશક્તિ મારી સામે આ નવો પ્રસાદ રજૂ કરે છે. તેજના કુવારા કૂટ્યા છે. આ અસિનવ રંગલીલામાં રચ્યોપચ્યો હું અકવિ છતાં કેમ આવું કવિતા જેવું કંઈક લલકારું છું ?....આ કોણ લલકારે છે ?....લગવાન મહાકાવ્યના જ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી આ ગિરિમાળાઓમાં ચિત્તન્યની જાણે રેલમહેલ કરતી હોય તેમ પ્રકાશની અમંથ રેખાઓ તરુવરોને લપેટી રહી છે.

‘અહા આવી સાહેબ !’

મારી આનંદસમાધિમાં નોકરનો પરિચિન અવાજ ભંગાણુ પાડે છે અને અનુભવેલો આનંદ અપરિચિત બની જાય છે.

‘ડૉક્ટર તો કાઠગોદામ પહોંચી, ગયા હશે. હું નથી માનતી કે તેમને વરસાદ નડ્યો હોય.’

મારાં પત્નીનો અવાજ પેલા અપરિચિત, દોટિના આનંદને વધારે અપરિચિત બનાવે છે. પેલી આનંદસમાધિ અલ્પ થઈ જાય છે અને મિત્ર ગયાનું દુઃખ હૃદયનો કળજો લઈ લે છે.

‘અડધો કલાક મોડા પડ્યા, નીકર આ દરખાજો લેઈને જાન.’ મારાં પત્ની બોલ્યાં.

‘વાવાજોડું અડધો કલાક વહેલું થયું હોત તો ડૉક્ટર કદાચ બસ અને ટ્રેન બધું જ ચૂકી જાત.’ મેં કહ્યું.

‘ના ચૂકત. પડતા વરસાદમાં અને મારતા કરામાં તે

કદાચ ચાલતા ચાલતા પણ કાકગોદામ જાત. ' દાકતરનાં પત્ની જાણ્યાં.

ધારાશાસ્ત્રીઓ માટે 'કહેવાય છે કે કાયદો એ એમની પહેલી અને તેથી ઘણી અદેખી ધર્મપત્ની છે. એ તો હશે, પણ મેં તો જોયું છે કે દાકતરોની દાકતરી એ એમની એકની એક અને ચોવીસે ઠલાક કોટે વળગેલી ધર્મપત્ની છે—ખીજી બધી તો માવ સખીઓ. ડોક્ટરો શા માટે પરણતા હશે એ મને કદી સમજાયું નથી.

શનિવારે મારા ઍરિસ્ટર મિત્રને જમવા બોલાવ્યા. પોતે શિકારી છે, ઘણા વાધ અને રીંછ માર્યા છે. જીમ કોર્બેટ—'Maneaters of Kumaon' અને 'Maneating Leopard of Rudraprayag' નો વિખ્યાત લેખક—એમના ઘર પાસે જ રહેતો હતો અને જને વારંવાર મળતા હતા. જીમ કોર્બેટ, પહાડી જીવન ગુજારે, પહાડી ભાષા બોલે, પહાડી ખોરાક ખાય, પહાડી ગાયનો ગાય, અને કુમાઉંના ખૂણાખાંચરા તમામ જાણે. એ માણસ અદ્ભુત હતો; અંધારી રાતે જંગલમાં પડી રહેતો અને જંગલી પ્રાણીઓના અવાજની આબેહૂબ નકલ કરી શકતો. આખી જિંદગી તેણે જંગલ અને શિકારને સમર્પી દીધી હતી. એ માણસ અવતર્યા કહાણીઓ કહેતો, ચમત્કારોમાં અને મનની પારની વસ્તુઓમાં માનતો.

ઍરિસ્ટરે મને તારાઈના જંગલની એક અજાયબી ભરેલી વાત કરી.

બે સાલ અગાઉ ઍરિસ્ટર અને તેમનો એક શિકારી

હલ્લવાનીની નજીક તરાર જંગલમાં શિકારે બિપડયા અને જેમાં હાથીઓ રહિતા હોય છે તેવા મોટા ઘાસના પ્રદેશમાં આવ્યા. બપોરના ત્રણ વાગ્યાનો સમય હતો. બંને જણાએ એક ચીસ સાંભળી—કોઈ બહુ દુઃખથી રડતું હોય તેવું લાગતું હતું. ચીસ સાંભળાઈ તે તરફ બંનેએ જોયું અને ચાલવા માંડ્યું. ઍરિસ્ટરના મનમાં કે કોઈ જંગલી માણસ મરવા પડ્યો હશે અને ચીનો પાડતો હશે. પામે ગયા પણ કશું જ દેખાયું નહિ. એટલામાં બીજી બાજુએથી પાછો અવાજ આવ્યો. તે તરફ બંનેએ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં પણ કશું હતું નહિ. આવું ત્રણ-ચાર વખત બન્યું.

બંને જણા વિચાર કરતા બિલા. પાસે એક મોટું ઝાડ હતું. એ ઝાડના થડ પાછળથી ઍરિસ્ટરે મનુષ્યનો પંતે લાંબાતો જોયો. પેલા બીજા માણસે પણ તે જોયો. બંને જણા નજીક ગયા; છેક નજીક આવી ઝાડની પાછળ નજર કરી.

ઝાડની પાછળ કશું જ નહોતું—પંતે બહુ અલોપ થઈ ગયો ! બાજુમાંથી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ આવ્યો. પેલા શિકારી ગભરાયો, દોડવા લાગ્યો. ઍરિસ્ટરે ઝાડ તરફ જોયું તો પંતે ફરી દેખાયો. એમણે તે પંત ઉપર ગોળી છેડી. ખડખડાટ હસવાનો અવાજ આવ્યો અને પંતે અલોપ થઈ ગયો !

‘ઝડપથી હું પાછો ફર્યો.’ હજી પણ મને સમજતું નથી કે આ પંતે કોનો હતો, અને આ રુદન તથા હાસ્ય કોનાં હતાં ? ’ ઍરિસ્ટર બોલ્યા.

‘તમે શું ભૂતપ્રેતમાં માનો છો?’ કાંઈ ન સૂઝ્યું એટલે મેં પૂછ્યું.

‘હું માનતો નથી, પણ મારી સગી આંખે અને સગા કાને મેં જોયું તથા સાંભળ્યું.’

રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા અને આટલી વાત કરી મારા મિત્ર મેટ્રોપોલિ હોટેલમાંથી આયરપાટા તરફના અંધકારમાં પોતાના ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યા.

‘જોજો હાં, પેલો પંજો ફરી પાછળ ના પડે! હું મૂકવા આવું?’ મેં હસતે હસતે કહ્યું.

મિત્રે મારી સામે તાકીને જોયું. એક ક્ષણ એમની ગંભીર મુખમુદ્રા હું જોઈ રહ્યો.

‘તમે મને પાગલ તો નથી માનતા ને?’ તેમણે આસ્તેથી પૂછ્યું.

‘ના.’

‘મેં પંજો જોયેલો—મારી સગી આંખે જોયેલો. મેં અવાજ સાંભળેલો—મારા સગા કાને સાંભળેલો!’

‘તમારાં આંખ અને કાન તે દહાડે થાકી ગયાં હશે.’

‘મારાં આંખ અને કાન એ દિવસ કરતાં દસગણાં અનેક વાર થાકી ગયાં છે, પણ મેં પંજો જોયા નથી કે અવાજ સાંભળ્યા નથી.’

એટલું કહી તેઓ ચાલ્યા ગયા. હું વિચારમાં પડી ગયો. પછી મને થયું કે આ ક્યાં વિચારનો વિષય હતો ! આ તો અનુભવનો વિષય હતો. કોઈના અનુભવની હાંસી કરવાનો મને કયો અધિકાર ?

મને થયું કે આજે ડૉક્ટર નહોતા, નીકર અમને 'અનેને પાગલ માની તમાકુની પાઈપને વધારે ભેરથી ફેંકે' ભારત.

માનવું અને ન માનવું એ આપણા મગજની માનવા ન માનવાની શક્તિ કે અશક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે.

ભૂત અને પ્રેતયોનિ ભે ના હોય તો મારે કશું કહેવાનું નથી. ભે હોય તો એ ભાઈ-બહેનોને મારી એટલી જ નષ્ટ વિનંતિ છે કે મારા ભાઈબહેને પરચો આપ્યો તે થયું છે, મને પરચો આપ્યા બગગર છે. આપ મારી પામે આવવાની તસ્દી ના લેશો. મારા ડૉક્ટરમિત્રને જાને તો પરચો બતાવશો.

ગઈ કાલે મોટી ગત મુખી અમે કેટલાક મહેમાનો હોટેલના લાઉન્જમાં બેઠા બેઠા તરાકા મારતા હતા. કેટલાક ભાઈઓ મને 'બાવીના બેઠ' બાગત આશંક પૂછતા હતા.

‘બવિધની તે ખગર પટે ?’ એકે પ્રશ્ન ઉઠ્યો.

‘બીંતની પાછળ કાંઈ નથી, દેખાતું માટે બીંતની પાછળ કાંઈ નથી એવો નિર્ણય બધી ના શકાય.’ બીંતએ કહ્યું.

ગોળગોળ ધૂમરાતો વાર્તાલોપ થાકીને દીલો પડવો લાગ્યો. બેત્રણ જણાઓએ મારા તરફ વધારે સ્પષ્ટ કથનની આશાથી બેવા માંડ્યું. મેં મારુ મોં ખોલ્યું :

‘ભાવી છે, નિશ્ચિત છે. આપણું અજ્ઞાન તથા આપણી અશક્તિ અનંત છે.’

‘આપણું ધાયું નથી થતું એમ જ ને ?’ ખીંત એક લાઈ ખોલ્યા.

‘આપણું ધાયું’ જરૂર થાય છે. પરંતુ આપણી ધારી વાત પ્રમાણે જ આપણે હંમેશાં કામ કરતા નથી, અને કરીએ તો તેવું ફળ ક્યારે મળે છે તેની આપણને ખબર હોતી નથી. કઈ ક્રિયાનું ફળ કયું છે એ ગાળતમાં આપણે ફક્ત અનુમાનો જાંધીએ છીએ. દૂંકમાં, ક્રિયા ધારી થાય છે, ફળ હંમેશા ધાયું તેવું અને ધારેલે વખતે મળતું નથી.’

રાતે અગિયારે અમે વીળરાયા.

પધારીમાં પડે પડે મને વિચાર આવ્યો કે પચ્ચીસ વરસની ઉંમરનો એક યુવાન ઍરિસ્ટર સાઠ સાલ અગાઉ રોટલો કમાવા આફ્રિકા ગયો ત્યારે તેણે ધારેલું ખરું કે પોતે એક મહાસાઆત્મ્યને હચમચાવી નાખશે ? તેવું અંગત અપમાન થયું અને એ અંગત અપમાનમાંથી એને આત્મદર્શન થયું. આ વસ્તુ વિધાતાએ નિર્માણ નહોતી કરી એવું કોઈ છાતી ઠોકીને કહેવા તૈયાર છે ? અને એ જ પ્રમાણે આપણાં સૌનાં અંગત જીવન આપણા ધારેલા નહિ

પરંતુ અણધારેલા માર્ગે જ વારંવાર વહે છે તે આપણે! અનુભવ નથી થું? તો પછી હું કરું છું, હું નથી કરતો; મને આ ઝમે છે, મને આ નથી ગંમતું; મારું ધાયું થયું છે, મારું ધાયું નથી થયું; એ બધી માનસિક ભૂતાવળો, ભ્રમ નથી થું?....

અને આ, મારા કોઈ પણ જાતના પ્રયત્ન કે ઈચ્છા વગર, નિદ્રાએ મારી જાગૃત અવસ્થા પૂરી કરી નાખી. કેના કહ્યાથી, કેના હુકમથી? આ હું ઊઠવા લાગ્યો અને આંખના પલકારામાં મારું ‘હું’ પદ’ અલોપ થવા લાગ્યું!....

બુદ્ધસિંગની ઉંમર પાંત્રીસેકની છે. તે અહીંને રહીશ છે અને હાંડી ઉપાડવાનો ધંધો કરે છે. હાંડી એટલે એક માણસ બેસી શકે તેવી લાંબી ખુરસી, જેને ચાર જણા ઉપાડે છે.

બુદ્ધસિંગ પહાડી સજખૂત છે. એ લોકો ઠાકુર કહેવાય છે. સ્વભાવના સાલસ અને કિલના સાદુ એવા આ પહાડી. લોકોમાં બુદ્ધસિંગ ઘણો વિનમ્ર, સંતોષી અને શાંત છે. એ બુદ્ધિશાળી હશે એની ખાતરી મને તાજેતરમાં થઈ.

સાંજનો સમય હતો અને હિમાલયના શાંત અને ત્રેરક વાતાવરણમાં અમે બધાં એક પહાડ ઉપરથી ઊતરતાં હતાં. હાંડીમાં મારાં પત્નીની લાણી આકાશના રંગો ભેટી ભેટી બેઠી હતી. તે રહી ચિત્રકાર એટલે એને એનો સ્વાભાવિક રંગ હોય. મારાં પત્ની પણ તેમનાથી બીસરાઈ ગયેલા કાલિદાસને યાદ કરી ઘડીક મને વિસ્મયમાં નાંખી દેતાં હતાં.

નાકની દાંડી તરફ ભેતો ભેતો બુદ્ધસિંગ દાંડી સાથે તાલબદ્ધ ગતિથી આગળ ધપતો હતો. કુદરતની અખૂટ અને અનંત મહાલીલા ભેતો ભેતો હું બુદ્ધસિંગની સાથે સાથે ચાલતો હતો.

‘રાજ કેટલું મળે છે ?’

‘હોદ્દી બે રૂપિયા, સાહેબ !’

‘પૂરું થાય છે ?’

મારો સવાલ સાંભળી બુદ્ધસિંગ જરા થંભી ગયો.

‘પૂરું તો આ દુનિયામાં કોઈતું કદી થતું જ નથી.’

હું આ વિલક્ષણ શ્રમજીવીને ભેઈ રહું છું. એના મોં ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં ખાજ્યાં છે. એની આખમાં શાંતિ અને સંતોષ ભર્યાં છે. એ થોડું ચાલે છે, પછી પાછો ઉમેરે છે :

‘પૂરું ને થયું હોત તો ફરી જનમ શુ કરવા લેવો પડત ?’

હું ચમકું છું. બુદ્ધસિંગ પરસેવો લૂછે છે.

‘જનમજનમના મોટા ભોજ ઉઠાવીએ ત્યાં આ દાંડીનો ભોજ શો ગણવો ! શરીર લીધું છે તે બોજ ઉઠાવવા ખાતર જ.’

આ નિરક્ષર અને શ્રમજીવી ફિલસૂફને હું ધારી ધારીને ભેળા કરું છું.

‘એ તો ખરાખર, પણ આ તમારા લોકોની મહેનત અને મજૂરીના પ્રમાણમાં તમને મળે ખરું ?’

બુદ્ધસિંગની ફિલસૂફી ફક્ત ઉપરછઠ્ઠી અને ઘરેડિયા હશે એમ ધારી મેં એને એકાસવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડીવાર બુદ્ધસિંગ મૂંગો મૂંગો ચાલ્યો. પછી એણે પોતાની બોલી ઉપરથી પરમેશ્વર લૂછ્યો અને મારા તરફ જોયું :

‘એ તો મહેનત અને મજૂરી કરનારને ખબર. હું તો સદા આરામ કરું છું.’

બુદ્ધસિંગના વાક્યનો ધ્વનિ પકડવો કઠણ નહોતો. આ સંસાર અને તેની ગડમથલમાં આસક્ત રહેનારનો જ અસંતોષનો કીડો હાલે છે. એને જ અમુક ફળ મળે એવા અભિપ્રાયો હોય છે. એની જ વૃત્તિનો સામ્યભાવ ડહોળાઈ જાય છે. એ જ માણસ ફળના કાટલાંથી કર્મને જોડે છે.

‘સાહેબ, અસંતોષથી જ આ આખો સંસાર ઝેરી થઈ ગયો છે. ભગવાન શંકરે સંસારના અસંતોષનું ઝેર પોતે પી લીધું, છતાં મનુષ્યો શા સારું શાંતિથી બેમતા નહિ હોય ?’

બુદ્ધસિંગની વાણીએ અણધાર્યો અને હૃદયંગમ અસંકાર ધર્યો.

‘કેટલું ભણ્યા છે ?’

‘એ ઝંઝટમાં પડ્યો જ નથી મને લખતાં-વાંચતાં

નથી આવડતું. ખેતી કરું છું અને હિનાજાના આ બે મહિના દાંડી ઉપાડું છું.’

આકાશના રંગોમાં તક્ષીન થયેલી લાણી અને કાલે કયાં ઉભણીએ જવું અને શું ઝળતાવવું એનાં વિચારમાં મસ્ત મારાં પત્ની અને ખુદસિંગનાં વાણીમાં મુગ્ધ એવો હું, આખરે અમારે ઉતારે આવ્યાં.

‘શું આપું, ખુદસિંગ ?’

‘આપની મોજ આવે તે.’

કેટલો સુંદર જવાબ ! મને પણ મોજ આવી અને મેં બે આપ્યું તે તેણે વગર જોયે ગજવામાં મૂકી દીધું. કેટલો નિઃસ્વૃહ માણસ ! હું એને બોધ જ રહ્યો.

આજે વળી એક બીજો મસ્ત પહાડી માણસ મળ્યો. તેનું નામ ખુદાબક્ષ. પચાસેકના આ આપેક માણસનો થોડો લઈ હું દેવપાટાના પહાડ ઉપર આવ્યો. ખુદાબક્ષ પણ મારી સાથે આવ્યો. એના શબ્દોમાં વિનય ભરેલો હતો.

‘મિયાં, તમારું કામ નથી. હું ઉપર જઈને આવું છું; તમે નીચે આરામ કરો.’

‘હજૂર, શી વાત કરો છો ? અહ્મદની રોશની પહાડ ઉપરથી જોવા મારી પણ મરણ છે. આપ મને પણ સાથે આવવા દો.’

મેં થોડા ઉપર જવા માંડ્યું અને ખુદાબક્ષ સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો.

દેવપાટાના રસ્તે નૈનીતાલ અને તેની આબુબાબુના પહાડોનું દૃશ્ય મારે મન સ્વર્ગનું જ સ્વપ્નું છે. આપણે ગગનના તરફ જેમ જેમ પ્રયાણ કરતા જઈએ તેમ તેમ ધરતી અને લીલાછમ પહાડો આપણને કંઠી નહિ ખતાવેલો પોતાનો સૌંદર્યવૈભવ છતો કરી દે છે.

હું ચડતો બાઉ હું—ભૂલ્યો, ઘોડો ચઢતો જાય છે—તેમ તેમ પંખીઓ પોતાના ચિત્રવિચિત્ર કંઠથી ગિરિકંઠરાઓ ભરી દે છે. એક પંખીરવ તો હું એવો સાંભળું છું કે જાણે મને સમાધિ ચઢી જાય છે અને વગર પ્રયત્ને હું મોટેથી બોલી બહુ છું કે :

‘ रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान् ’

જુહાળક્ષ હસતો હસતો મારી સામે જુએ છે.

ચારેતરફ અનંત પૃથ્વી પથસર્પ ગઈ છે. ઉત્તરે દૂર દૂર નજર નાખતાં પશ્ચિમ તરફ ‘ કામટ ’નું હિમશિખર દેખાય છે. એ બેતાં સિયનું Kamet conquered પુસ્તક યાદ આવે છે. ત્યાંથી ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ નજર ચલાવતાં બદ્રિનાથના પહાડ અને પછી ત્રિશૂળ દેખાય છે. ત્યાંથી પૂર્વમાં મનોહર નંદાદેવી અને તેની પછી પૂર્વમાં નંદાકોટ અને પછી પંચગૃહી આદિ હિમશિખરો મારા તરફ મીટ માંડીને જોયા કરે છે.

એ ચર્પ ઉત્તર દિશાની ભૂગોળ. પૂર્વ તરફ બેતાં, એટલે કે કંઈક ઈશાન તરફ આવે આવે, નેપાળના પહાડો અડગ ઊભા છે અને તેની પૂર્વમાં લીમતાલ, સાતતાલ, નવકુચિયાતાલ આદિ અનેક સરોવરો શોભી રહ્યાં છે.

દક્ષિણે મોં ફેગવતાં લાલર અને તગઈનાં જંગલો અને કાલાદુંગી અને આવે આવે રામપુર અને મુરાદાબાદ દેખાય છે. ત્યાંથી નજર ઉઠાવી પશ્ચિમે ફગતાં દૂર દૂર ગંગાનદીનો પ્રદેશ, હરદ્વાર, એ બધું નજરે પડે છે.

સ્વચ્છ આકાશ હોય ત્યારે આ જિંચાઈ ઉપરથી ચાંદે-તરફ બમો માર્ગલનો પ્રદેશ નરી આંખે દેખાય છે.

નંદાદેવીનું શિખર અહીંથી પંખીની પાખે મીલું ફક્ત સાઠથી સિત્તેર માર્ગલ છે.

આ બધું જોતો જોતો હું પાછું ‘રમ્યાણિ ઘીશ્વ’ ચલાવું છું. ખુદાબક્ષને થતું હશે કે આ કેઈ પાગલ માણસ છે—એના મો ઉપર જોકે એવો લાવ ન હતો.

‘ખુદાબક્ષ, ઘોડો તમને કેટલું કમાવી આપે છે?’

‘હજાર, રોજ દસથી બાર રૂપિયા’

‘રોજ કેટલું કામ કરે છે?’

‘જેટલું હું કરું છું તેટલું. મને મારો ઘોડો પ્રાણથી પણ ખ્યારો છે એ જિમાર પડે છે ત્યારે હું કદી ખતો નથી, માગ વગર એ પણ ખાતો નથી’

એ સાલળી મને કલાપિની પેલો લીટીઓ ચાદ આવી :

‘અહોરો અવ્ય હુવોના પ્રેમમા જવ છે બહુ,
જેચાતા પ્રેમથી તે સહુ જેથી પ્રેમવતી શકે.’

પહાડઉપર ચઢતો ચઢતો હું અણુધારી વાતે ચઢી ગયો. પણ આ જિંચાઈએ માણસના મગજનું તાર અણુધારી રીતે જ ખેંચાય છે.

બુદ્ધાબક્ષ કશું ગણગણે છે.

‘ મિયાં, શું લલકારી રહ્યા છે ? ’

‘ અજી, કંઈ નહિ. ’

પાછા ગણગણે છે.

‘ એનો અર્થ કહો. ’

પહાડમાં પંખીઓ કલરવ કરી રહ્યાં છે તે તરફ મારું ધ્યાન દોરી મિયાં કહે છે :

‘ જે અવાજ હું સાંભળું છું તે મારા દિલમાં રહેલા પંખીના અવાજનો દ્રક્ષ્ટ પડ્યો છે. જે રોશની હું જોઉં છું તે દિલના સૌંદર્યનો એક દ્રક્ષ્ટ અબકારો છે. હે મુસાફર, તું પહાડ ઉપર ચઢતો નથી, પણ હૃદયની શુદ્ધિમાં ઊતરી રહ્યો છે. ’

બુદ્ધાબક્ષની કવિતા ઉપર હું દિલ ચર્ચ ગયો.

એટલામાં એક નાની સરળી દુકાન આવી. બુદ્ધાબક્ષ બીડીઓ લેવા ગયો.

‘ આઈયે બંદે શાયેર, આઈયે. ’

દુકાનદારના શબ્દો સાંભળી હું અચંખિ પામ્યો, નજીક ગયો. દુકાનદારને બુદ્ધાબક્ષની બીડીઓના બે આના આપ્યા. બુદ્ધાબક્ષ અહેશાનથી મારી તરફ બોઈ રહ્યો.

‘ મિયાંને સારી બીડીઓ આપજો. ’ મેં દુકાનદારને કહ્યું.

‘ કેમ ના આપું, સાહેબ ? બુદ્ધાબક્ષ તો અચ્છા કવિ છે. ’

‘ એમ કે ? ’

‘હા સાહેબ, એ તો ગઢારથી ફરીર છે, અંદરથી તો અમીરના પલ્લુ અમીર છે.’

અમીરના પલ્લુ અમીરની સાથે પછી મેં પાછું ઉપર ચઢવા માંડ્યું. એના માનમાં હું ઘોડા ઉપર ના બેઠો.

‘સાહેબ, બેસી જાવ.’

‘ના, તમારી કવિતાઓ મને ઘોડા ઉપરથી ગરાબર સંભળાતી નથી.’

અમે ટોચે પહોંચ્યા. દેવદાર અને ઝોકના વનમાં વાયુ એકલો એકલો હીંચી રહ્યો હતો. અમને આબ્યા જાણીને ચિડાચો હોય તેમ તેણે મોટેથી કિકિયારીઓ કરવા માંડી. ઝોકના એક યડને અટકીને હું પ્રસન્ન મને ઊભો એટલે વાયુએ મારા શરીરે યાપટો મારવા માંડી. મારી દૃષ્ટિ પશ્ચિમની ક્ષિતિજ ઉપર હતી. તે દિશામાં એક જળરજ્જુ અને ઘીચ ઝાડીવાળી ખીણ ફેલાયેલી હતી. એવું ઘીચ જંગલ હિમાલયના આ પ્રદેશમાં ખીણું નથી એવું જીમ કોર્બેટ એના ‘My India’ નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે. માર્ફ લોના માર્ફલો મુખી એ ખીણ ચાલી જાય છે. ક્ષિતિજે ઢળી પડતો સૂર્ય પોતાનાં રહ્યાંસહ્યાં કિરણો ઉતાવળમાં છૂટે હાથે વેરતો હતો અને આખીયે ખીણના અનંત વિસ્તારમાં એ કિરણોની રેલમહેલ ચર્ચ રહી હતી. અનેક રંગો પડારોના તખ્તા ઉપર સમૃદ્ધનૃત્ય કરી રહ્યા હતા.

આ પ્રગાઠ વનરાજીમાં અનેક વનરાજી મસ્ત પડ્યા હશે, અનેક રીંછ રખડતાં હશે અને તળેટીમાં—માજર

અને તરાઈમાં—અનેક હાથીઓનાં શુંક જૂલતાં હશે. ચિત્ર-
વિચિત્ર હરણોનાં ટોળાં આ રંગો તરફ મીટ માંડી ઊભાં
હશે અને હરણોનાં ટોળાં ઉપર મીટ માંડી વનરાજો ટાંપીને
બેઠા હશે. જીવન અને મૃત્યુનાં અશબ્દ મહાકાવ્યો આ
વિકરાળ પ્રદેશમાં રોજ રચાતાં હશે.

આખરે નીચે ઊતર્યા : હું, શુદ્ધાવસ્થા અને એનો થોડો
'સિલ્વર.' હોટેલના લાઉન્જમાં બ્લીસ્કીની ખ્યાલીઓ અને
ખીયરના ખ્યાલાઓ પોતપોતાનાં ભકતો સાથે એકતાન હતાં.

'કેમ ભાઈ, ગાડ, પાન અને પહાડ બહુ જોવા માંડ્યાં
છે !' એક મિત્રે કહ્યું.

'જોવા નહિ, પીવા માંડ્યાં છે.' મેં જવાબ આપ્યો.

'એના કરતાં આ શું જોઈ છે ?' તે મિત્રે પોતાની
ખ્યાલી ખતાવી હસીને કહ્યું.

'એ હી નશા હૈ આર ઘડીકા, અજર નશા હૈ હમારા.'

શ્રી નૃસિંહાચાર્યની પંક્તિઓ ઉચ્ચારી, આવજો કરી,
હું મારા એરડામાં જતો રહ્યો.

પ્રભુની સૃષ્ટિનો અજર નશો વીસરીને મનુષ્ય આવો
ક્ષણજીવી નશો શું કરવા કરતો હશે ?

પાંચો ધોધમાર વરસાદ, કરા અને ઠંડા પવનના સુસવાટા. ઓકનાં પાંદડાં વરસાદથી બીંભઈને પવનથી ખૂબ હાલી ઉઘાંચતાં થાય છે ત્યારે લીલા રંગની ઘડીક આછી તો ઘડીક ઘેરી રંગલીલા વિસ્તરે છે.

વરસાદ ગહી બાય, તેજના અંબાર ફૂટે અને હળવા પવનની નાદમસ્તી શરૂ થાય ત્યારે જો એક ઘોડો લઈ તમે પહાડની ખાંધે ચડો તો હિમાલયનું અખૂટ સૌંદર્ય તમારી આંખ આગળ ઊભરાય.

ત્યાં આમ્રમાનથી નૈનીતાલ જુઓ. પાર્ણીદાર પાનું નીલમ-લેયું છે? તે જેવું લીલુંછમ હોય છે તેવું જ આ સરોવર છે. દહે છે કે સતીના શરીરના કટકા થયા પડી આંખ ત્યાં પડી ત્યાં આ દિવ્ય સરોવર થયું. આ વાત જો સચી હોય તો સતીની આંખ જોવાનું અદ્ભુત તમને માંપડ્યો. જો આંખ ચીમ્ય, ચીનળ, ઝ્રદખ અને મુંદર છે. સતીના આ દિવ્ય નયનનું સૌંદર્ય સોળે કળામાં જોવું હાય

તો ચીના પહાડની દક્ષિણે ચુંગી થઈ ભાંડિયા પહાડ ઉપર ચઢે. પંખીઓ બોલે, તરુવરો ડોલે, ગગને રંગો લહેરાય અને બોમના વિશાળ સાગરે અનંત અદ્રિઓ લંગરેલા જણાય. ત્યારે જાણે થાય કે આ તે સ્વપ્ન કે આ તે માયા કે આ તે મતિવ્રમ ! એ દિવ્ય સૌંદર્યની લીલા દિલ ઢોલાવી નાખે.

પુરાણોમાં કથા છે કે આ સરોવરનું વિધાન કરનાર ત્રણ ઋષિઓ હતા. ઝેલાસ તરફ જતે જતે એ ત્રણેને તરસ લાગી. પાણી હતું નહિ તેથી તેમણે ભગવાન શંકરની આરાધના કરી. શંકર ભગવાને પ્રસન્ન થઈ ઝેલાસ આગળ બેઠે બેઠે માનસરોવરનાં પાણી પાતાળમાર્ગે આ તરફ વાળ્યાં. એ પાણીમાંથી જે સરોવર થયું તે નૈનીતાલ.

હું તો એમ માનું છું કે યોગીશ્વર શિવે ઓંકારની આહુતિઓથી હિમાલયને ચલવિચલ કરી જે ભૂકંપ કર્યો તેથી કંપીને હિમસ્રુતા પાર્વતીએ શિવજી આગળ આંસુની ધારા વહેવડાવી. એ આંસુનું એક સરોવર થયું. શિવજીએ ત્યારે આંખો ઉઘાડી ત્યારે તેમણે પાર્વતીને જોયાં અને તેમના પગ આગળ એક મોટું સરોવર પણ જોયું. એ સરોવરમાં તેમણે પાર્વતીની એક આંખનું પ્રતિબિંબ પણ જોયું. આ આખાયે દૃશ્યથી શંકર ભગવાન મુગ્ધ થઈ ગયા અને પોતાની યોગશક્તિથી તેમણે કાળને થંભાવી દીધો, અને તેથી પેહું સમગ્ર દૃશ્ય પણ એવું ને એવું સ્થિર થઈ ગયું.

ટેનિસ ટુર્નામેન્ટ ખેલાઈ રહી છે. આબુખાબુ ખુરસીઓ ચિકાર ભરાઈ ગઈ છે. ચિત્રવિચિત્ર અને દીમતી સાડીઓની

ઝાકઝમાળ આગળ પુરુષોના સૂટ ઝાંખા પડી જાય છે. સ્ત્રીઓ પણ મુંદર અને સ્નાયુબદ્ધ છે અને આ બધી ઝાકઝમાળ અને મુંદરતાની 'મોનોટોની' ભાંગવા એક પણ ગુજરાતી કે ગુજરાતણ દેખાતાં નથી. આપણે પણ રૂપિયો ન ખરચવો પડે માટે મારી રૂમ આગળ બાઝકનીમાં બિલા છીએ.

પ્રેમપંથી અને એનો નાનો ભાઈ રતન ટેનિસ-કોર્ટ ઉપર મરમાઈ અજમાવી રહ્યા છે. પ્રેમ આસાનીથી, શાંતિથી અને ગિન્તથી ખેલે જાય છે. એના હક્કનચક્કન-રમણબ્રમણ અને રીટર્નમા ચોક્કસાઈની મહોર પડેલી છે. પોતે એણું દોડીને, એણે થ્રમ વેડીને, સામાને કેમ થકવી નાખવો એમાં પ્રેમ એકો છે. રતન સારું ખેલે છે પણ એનામાં મોટાભાઈની ધીરજ અને ચોક્કસાઈ દેખાતાં નથી. સારા ફટકાથી તે આનંદમાં આવી જાય છે, ખરાબ ફટકાથી તે દુઃખી થાય છે. પ્રેમની બાબતમાં એવું નથી. એણે જાણે હર્ષશોક છુટ્યા છે, છતાં.... માત્ર સાત અગાઉ મમુરીમાં જાયેલા પ્રેમપંથી આ નથી.

વર્ષો પહેલાં વિંબલડનમાં જાયેલી દુનિમિત્રો યાદ કરું છું. કોર્ટ, કોરો, વાઈન્સ, પેરી, ફોનકામ, બજ, ઓગ્સ્ટન, મંગ્રાથ બધા યાદ આવે છે. જાપાનીઝ જેટાડીઓ સાટો અને મિકિ પણ યાદ આવે છે. ત્યારે અમને વિંદીઓને યનું દે આપણે જેટાડી દુનિયાના જેટાડીઓમાં ક્યારે સરસાઈ મેળવશે ? તે વાતને તો આજે દોઢથી બે દાયકા પીની ગયા. ત્યારે તે સ્વપ્નું જ હનું, આજે પણ સ્વપ્નું જ છે.

જેણા પેલા નવયુવાનો ? તેઓ શું કરે છે ? ગંધાતી અને હંગમડા વગરની કહેવાતી અંગ્રેજીમાં મોટેથી બોલવું, સિગરેટો ફૂંકે રાખવી, તાબ મળેલા પૈસાનું ન દીકાના દીકા જેવું પ્રદર્શન કરવું, દારૂ દીંચવો અને બીજા કોઈ કારણે નહિ પણ ‘મોડન’ દેખાવાના કારણે બોલરૂમ ડાન્સ-ડાન્સ નહિ, પગધસણી—કરતા જેંચાવું ! લક્ષ્મી ! મેં તારા જેવી કૂર અને મરકરીખોર બીજી જોઈ નથી. આમને તું દીક મહિરા પાઈ રહી છે ! પણ તું તો આસની વીજળી જેવી ચપળ છે. આંખના પલકારામાં અલોપ થઈ જશે, ત્યારે આ યુવાનો શું કરશે ? જીવનના વિકાસને ઉપયોગી એવી એક પણ વસ્તુનું ભાથું તેં એમની પાસે બંધાવ્યું નથી.

લો, પ્રેમ જીત્યો, રતન હાર્યો. કહું કે, અનુભવ અને ચોક્કસાઈ જીત્યાં.

ચાલો કલબમાં.

‘દાંડી, હજૂર !’

‘ના ભાઈ.’

થોડું ચાલ્યા. રિક્ષાવાળો આવ્યો.

‘રિક્ષા હજૂર !’

‘ના ભાઈ !’

થોડું ચાલ્યા. ઘોડાવાળા ઘેરી વળે છે.

‘ઘોડા, હજૂર !’

‘ના ભાઈ.’

વિચાર આવે છે કે ત્યારે કોઈ પણ મનુષ્યનો અહીં પગરવ નહિ હોય, ફક્ત ઝાડપાન, પશુપંખી અને પહાડો જ હશે, ત્યારે આ સ્થાન કેવું લાગતું હશે ! કુદરતને માનવી વગર સૃષ્ટિ નહિ લાગતું હોય ?

સરોવરની મધ્યેથી આપણે આંખ લરીને ચીનો પહાડ, આયરપાટા, ઊંટિયો, દેવપાટા, શેરકા દાંડા, બધું જોયા કરીએ છીએ. એ દરેકનું પોતપોતાનું નિરાશું વ્યક્તિત્વ છે.

આકાશ ઘેરાય છે.

‘લક્ષ્મણસિંગ, બારીશ આવ્યા ?’

‘લગતા તો હ, હજૂર !’

પણ વરસાદ નથી આવતો. આપણી કિસ્તી તસ્લીતાલ પહોંચે છે. આપણે ઊતરીએ છીએ. તસ્લી બગ્ગરમાં અટો ભારી પાછા કિસ્તીમાં બેત્રીએ છીએ. આ વખતે લક્ષ્મણસિંગની નહિ પણ નરીરામની કિસ્તી મળે છે.

નરીરામ અઢારેક વરસનો સ્નાયુબદ્ધ યુવાન છે, પહાડી ક્ષત્રિય છે, નિરશર છે.

‘દાજ કેટલું મળે છે ?’

‘દો-તીન રૂપયા, હજૂર.’

‘બંબઈ આના હ ?’

અમદાવાદ દહીંએ તો આ લોકો ના સમજે, બંબઈમાં જ સમજે; ગુજરાત એટલે બંબઈ.

નરીરામ વીસ રૂપિયાના પગારે, ખાવું, પીવું રહેવું, આવવા તૈયાર છે.

મારું દિલ દુખે છે. આ સૌંદર્ય અને પિતા હિમાલયનું સાસ્ત્રિક વાતાવરણ હોડાવી એ જિયારા નિર્દોષ આત્માને અમદાવાદની રજોગુલ્લી અને ગણતરીબાજ દુનિયામાં મારે શા સારું લઈ જવો? હું એને એકદમ હા પાડતો નથી.

આપણે પાછા મલ્લીતાલ આવીએ છીએ.

ચાલો, જરા નૈનીદેવીના મંદિરમાં ડોકિયું કરીએ. તમે તો ના જ દેખવાના અને મશ્કરીમાં હંસવાના; પણ ચાલો તો ખરા.

પૂર્વરી મહારાષ્ટ્રી પ્રાદ્યક્ષ છે. કુમાર્લિમાં કનોજના, મહારાષ્ટ્રના, ગુજરાતના, એમ ઘણા પ્રાદ્યક્ષો જસો-અડીસો વર્ષથી આવી વસ્યા છે. ચૌરંગઝેબના સમયથી તે છેક પેશ્વાઈના પતન સુધી પ્રાદ્યક્ષોની ધાર ચાલી છે. પંત, જોધી એ બધા મૂળ મહારાષ્ટ્રી પ્રાદ્યક્ષો છે. ત્રિવેદી-ત્રવાડી પ્રાદ્યક્ષો ગુજરાતમાંથી ક્યારે આવ્યા તેની કશી માહિતી મળી નથી; પરંતુ એમને આવ્યાને જસો-અડીસો વર્ષ ઓછામાં ઓછાં થયાં હશે એવું સૌ માને છે. દક્ષિણી પ્રાદ્યક્ષોએ પોતાના આચારવિચાર દક્ષિણી રાજ્યા છે. તેઓ માંસાહારી નથી. લાધા તો બધા અહીંની જ બોલે છે. ત્રવાડી-તિવારી-પ્રાદ્યક્ષમાંના કોઈને હું મળ્યો નથી, પણ સાંભળ્યું છે કે તેમના આચારવિચાર ગુજરાતી રહ્યા નથી અને તેઓ માંસાહાર કરે છે.

નનીદેવી કલિકાની ઉગ્ર પીઠ છે. તેમનું પૂજનઅર્ચન
ષોડશોપચાર વિધિથી થાય છે. દેવી આગળ બકરાં તથા પાકા
વધેરાય છે.

કુમાઉ શક્તિ સંપ્રદાયનો પ્રદેશ છે. પખાણુ દેવીના
એક બ્રાહ્મણે મને કહ્યું કે અહીં :તંત્રપદ્ધતિ વામમાર્ગને
અનુસરતી છે, પરંતુ સાધના સ્વક્રીયા સાથે જ થાય છે,
પરક્રીયા સાથે નહિ. પરક્રીયા સાથેનો સાધના એ માત્ર અપ-
વાદરૂપે જ છે. બ્રાહ્મણો દેવીની પૂજા વખતે જ માંસ અને
મદિરા ઉપયોગમાં લે છે. એક માણસે મને એકસૂત્ર કહ્યું :

‘દક્ષિણે માતુલી કન્યા ઉત્તરે માંસમક્ષણમ ।

હિંદુધર્મની વહેવારતા અને ઉદારતાનું આથી કયું
વધારે સુંદર ઉદાહરણ હશે ! મામાનો દીકરીને દક્ષિણમાં પરણી
શકાય છે તો છેક ઉત્તરમાં-કાશ્મીર તથા કુમાઉ વગેરેમાં-
માંસાહાર પણ કરી શકાય છે. મામાની છોકરીને પરણવું કે
માંસ ખાવું એવો વિધિ નથી, તો નિષેધ પણ નથી !

શક્તિમાર્ગમાં ઉદારતા છે. વસ્તુ જોતી નથી, વસ્તુની
પાછળની ભાવનાથી તે સારી કે જોતી છે. માણસે પશુમાંથી
વીર અને વીરમાંથી દિવ્ય થવાનું છે. એકદમ બધા દેવો
અર્ધ જતા નથી.

પાછા ફરવાના દિવસ નજીક આવતા જાય છે. અને ઉત્તર પ્રદેશ અને પંજાબના મુસાફરોથી નૈનીતાલ ભરાતું જાય છે. આપણે ત્યાં મુખર્જીરાજ્યમાં નિશાળો નવમી-દસમી. જૂને ખૂલે છે તેનું કયું કારણ હશે ? આપણે ત્યાં કારણસર કશું થતું નહિ હોવાથી આવા આવા સવાલો ઊભા કરવા તેનો દરો અર્થ નથી. આપણું કેળવણીખાતું વરસાદ પહેલાં શાળાઓ બંધ કરી વરસાદ પહેલાં જ ઉઘાડી નાખે તે વિચારે, ખેશક ખીબા પ્રાંતોવાળાઓને તો નવાઈ લાગે.

આવતી કાલે રાણીખેત થઈ કૌસાની એક રાત ગાળી અલમોરા થઈ થઈ પાછો નૈનીતાલ ફરીશ.

આપણી ખસો અને ખસોના ચલાવનારા ક્યારે મુઘરશે ? ખસોમાં ખસનારા તો હવે મુઘરે એવી આશા નથી.

ખસ જરીપુરાણી, હયમચી ગયેલી, કમમગી ગયેલી, ખેતણ હજાર વરસ પહેલાંના જૂના ખડેર જેવી છે. આના

કરતાં અહીંની મ્યુનિસિપાલિટી આ બસનું શૌચગૃહ બનાવે
તો શું બોલે?

બસ ચલાવનારો ઊંધું ઘાલીને દોડાવી મૂકે છે. સ્ત્રીધા
રસ્તા કે વળાંક એ બધું એને મન સરખું છે. દ્રાક્ષિની
દોરવણી માટે મૂકેલી નિશાનીઓ એને મન નિરુપયોગી છે.

હું આ બસને બસ નથી કહેતો, મૃત્યુનું મુખ કહું છું.
હું આ બસ-ફાર્જવરને ફાર્જિર નથી કહેતો, યમરાજ કહું છું.

મૃત્યુના મોંમાં પડ્યો પડ્યો હું છૂરતો રાણીખેત
આવું છું. મારી સાથે મારા જનીતાલના એક મિત્ર પડ્યો છે.

રાણીખેત સુધીના રસ્તો પરિચિત : હોવાથી મને બહુ
રસ પડ્યો નહિ. પહાડોમાં દોરી-કોતરીને કંદેલી અગામીઓ
(Terraces) ઉપર લીલાં ખેતરો આંખને કાંદે છે. આ ખેતરો
બનાવવા સાફ માનવીને કેટલી અધ્યાગ મહેનત કરવી પડી હશે !

પાસેના રેસ્ટોરાંમાં નાસ્તો કરી અમે બન્ને જણા લગ્નમાં
આગળ ચાલ્યા.

હવે મારે માટે નવો રસ્તો અને નવી ચલિ હતાં.

હિમાલયનાં પહોળાં બે પગધિયાં-શરૂઆતના પહાડો-
વડાવી અમે ત્રીજે પગધિયે ચઢતા હતા. નાખી નગર ના
પહોંચે એટલા બધા પહાડો અમને ચોતરફ ઘેરી રહ્યા હતા.
વૃદ્ધોથી હલોહલ ખીંચી-તો જાણે પાતાળમાં ઊતરતી હતી.

હાથી બાજુએ દૂરના એક પહાડની બગલમાં દારકાટ
સંતાનું હતું. દારકાટ એ હિમાલયનું પુરાણું નગર છે અને

તેના ઉદ્ભવેજો સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ઘણા મળી આવે છે. દ્વારહાટમાં કોશી અને રામગંગા જે નદીઓનો સંગમ થાય છે. નગરની બરાબર ઉપર દુનગિરિ એટલે કે દ્રોણગિરિ પર્વત આવેલો છે. આ પર્વતમાં વૈષ્ણવી શક્તિનો વાસ છે એવી પ્રસિદ્ધ માન્યતા છે. અહીંનાં ઘાસ અને વનસ્પતિઓ ઘણાં ઉત્તમ છે. આ પ્રદેશમાંથી હનુમાનજીને ચંભવની હાથ લાગી હતી.

કાલિદાસના ‘કુમારસંભવ’નો આપણા વિદ્વાનો ભૌગોલિક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરતા નથી એ ખેદની વાત છે. પૂના, મુંબઈ કે અમદાવાદના પોતાના ઘરમાં એકાએક ફક્ત ચોપડીઓની મદદથી કથના દોઢાવવાને બદલે તેઓ જો મુસાફરી કરીને પોતાની નજરે બધું જોઈ વિચારીને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી લખે તો કેવું સારું ! ‘કુમાર સંભવ’માં છઠ્ઠા સર્ગમાં ૭૭મો શ્લોક છે કે :

તત્પયાતૌષધિપ્રસ્થ સિદ્ધયે હિમવત્પુરમ્ ।

મહાકોશી પ્રપાતેઽસ્મિન્સંગમઃ પુનરેવ નઃ ॥

આ ઔષધિપ્રસ્થ તે દ્વારહાટ કે જ્યાં આગળ મહાકોશી નદી (રામગંગા તથા કોશીના સંગમથી તે કોશી મટીને મહાકોશી બને છે) નીચે પડે છે.

પણ આ હજવા પત્રમાં એ વિષય છેડી શકાય નહિ. કાલિદાસના ‘કુમારસંભવ’નું વર્ણન આ પ્રદેશનું છે અને ‘કુમાર’ને જે આપણે તેની આરંભની કૃતિ ગણીએ, ‘મેઘ-હત’ને ત્યાર પછીની કૃતિ ગણીએ અને ‘રઘુવંશ’ને આખરની કૃતિ ગણીએ તો કુમારનો આ પ્રતિભાષાળી કવિ દેશવટો

કરતાં અહીંની મ્યુનિસિપાલિટી આ બસનું શૌચગૃહ બનાવે
તો શું બોલું?

બસ ચલાવનારો બિંધું ઘાલીને દોડાવી મૂકે છે. સ્ત્રીધા
રસ્તા છે વળાંક એ બધું એને મન સરખું છે. દ્વાદશીની
દોરવણી માટે મૂકેલી નિશાનીઓ એને મન નિરુપયોગી છે.

હું આ બમને બસ નથી કહેતો, મૃત્યુનું મુખ કહું છું.
હું આ બસ-ડ્રાઇવરને ડ્રાઇવર નથી કહેતો, યમરાજ કહું છું.

મૃત્યુના મોંમાં પડ્યો પડ્યો હું છવતો ગણીખેત
આવું છું. મારી સાથે મારા જનીતાલના એક મિત્ર પણ છે.

રાણીખેત સુધીનો રસ્તો પરિચિત હોવાથી મને બહુ
વસ પડ્યો નહિ. પહાડોમાં કોરી-કોતરીને કંદેલી અગાસીઓ
(Terraces) ઉપર લીલાં ખેતરો આંખને ઠારે છે. આ ખેતરો
અનાવવા માફ માનવીને કેટલી અથાગ મહેનત કરવી પડી હશે !

પામેના રેસ્ટોરાંમાં નાસ્તો કરી અમે બન્ને જણા મંત્રમાં
આગળ ચાલ્યા.

હવે મારે માટે નવો રસ્તો અને નવી ગૃહિ હતાં.

હિમાલયનાં પહોળાં એ પગથિયાં-ગરુઆતના પહાડો-
વટાવી અમે ત્રીજે પગથિયે ચઢતા હતા. નાખી નજર ના
પહોળે એટલા બધા પહાડો અમને ચોતરફ ઘેરી રહ્યા હતા.
વૃક્ષોની છડોછડ ખીખો-તો બહો પાતાળમાં ઊતરતી હતી.

ડાબી બાજુએ દરના એક પહાડની ઝગઝગમાં દારહાટ
મંતારું હતું. દારહાટ એ હિમાલયનું પુરાણું નગર છે અને

‘કેમ, તમારે કંઈ કામ નથી ?’ એમેશ્વર ગામ આગળ દુકાનમાં બેઠા બેઠા હુક્કા ગગડાવતા ત્રણચાર ગામડિયાઓને મેં પૂછ્યું.

‘હાં સાળ, કયું નહિ? બીબી ખેતમેં ચળ કરતી હૈ.’

ધણિયાણી ખેતરમાં બધું જ કરે છે ! એટલે એ કરે છે તે હું જ કરું છું ને !

‘લેકિન તુમ કયા કરતે હો ?’

‘હાં સાળ, વો તો ચોરતેં સળ કુછ કરતી હૈ’

પહાડીઓ બેત્રણ સ્ત્રીઓ પરણે છે સ્ત્રી, એ આ પ્રદેશમાં ખરેખરી શ્રમજીવિની છે.

ભારતના ઉપલા અને મધ્યમવર્ગની વાત જો મૂઢી દઈએ તો, મારું તો ચોક્કસ માનવું છે કે, ભારતનો શ્રમજીવી વર્ગ તે સ્ત્રીઓ છે. દસમાર્થી આઠ પુરુષો તો રક્ત હુક્કા જ પીએ છે. એક પુરુષ કારકુન, ધર્મશુરુ, વકીલ, દાકતર, મહેતાજી કે પછી સાક્ષર થઈ બચે છે. અને એક જ પરસેવો પાડે છે. મને તો લાગે છે કે હુક્કા પીનારને, વકીલ થનારને, મહેતાજી થનારને, દાકતર થનારને, સાક્ષર થનારને—એ બધી ‘ઉપજીવીઓ’ની જમાતને—આપણે ‘બાવાઓ’ માં જ ગણવી જોઈએ અને એમના રાજકીય હક્કો છીનવી લેવા જોઈએ. જે જમીન

જેડતો નથી, ગાયલેંસ દોહતો નથી, રોટી પકાવતો નથી, રૂંકાંતો નથી કે કાપડ વણતો નથી; દુકાનમાં જે માણસ શ્રમયજ્ઞમાં પોતાનો હિસ્સો આપતો નથી તેને રાજકીય હક્કો હોવા ના જોઈએ.

કૌસાની પહોંચ્યાં. ગાંધીજી આ સ્થળના સૌંદર્ય ઉપર વારી ગયેલા. રાત ત્યાં ગાળી. નંદાદેવી વાદળથી ઢંકાયેલી ગયાં હતાં.

આપણે આપણા જ દેશની મુંદર જગાઓ છોડી વિદેશમાં આપણું નાણું શા શારુ ખરચતા હોઈશું? આપણું હવા ખાવાનાં સ્થાનો વધારે લોકપ્રિય અને વધારે સસ્તાં કરવા આપણી સરકારે તમામ પ્રયત્નો કરવા ઘટે. રેલવેની મુમાફરી વધારે સસ્તી, વધારે સરળ અને વધારે જડપી કરવી જોઈએ.

શ્રી. મુનશી ગવર્નર થયા. મારા ઉપર સાહિત્યરસથી છલકાતો મુંદર 'આજ્ઞાપત્ર' આવ્યો. એમની 'આજ્ઞા' છે કે મારે તેમના આવતા મુખી નૈનીતાલ ન જોડવું.

અલમોરામાં ત્રણસાર કલાક ગાળી, 'અનુમંદાર'માં નાસ્તો કરી, ગવર્નર માહેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવા નૈનીતાલ તરફ હંકાયું.

મુનશીએ અમને સહકુટુંબ લંચનું નિમંત્રણ આપ્યું. તે પ્રમાણે સાડાબાર વાગે ગવર્નમેન્ટ હાઉસ ઉદ્દેશ રાજબચન તરફ પ્રયાણ કર્યું. વરઝાદ ધાધમાર હતો.

રાજધિરાજ શ્રી. મુનશીએ અને તેમનાં રાત્રી સી. લીલાવતીએ રાજબચનમાં ત્રણેક કલાકથી પોતાની રાજ્યશ્રી

પ્રસારી હતી અને અમે ત્રણ એમની હુકમતમાં પહેલાં જ મહેમાનો હતાં.

‘અહો ! યશોધર તમારે જેલમાંથી હજી કયાં મુધી બહાર રહેવું છે ? ઉત્તર પ્રદેશનું મોરલ જે બગાડ્યું છે તો જાણજે કે મારા ખાસ ફરમાનથી જેલમાં ખોસી દઈશ.’

મુનશીની રસીલી વાણી સાંભળતાં સાંભળતાં અમે ત્રણ તેમની નજીક ગયાં. મેં મારા મનમાં જવાબ આપ્યો :

‘ત્રીસ સાલ પહેલાં તમે એ મોરલ્સના કચ્ચરધાણુ વાળ્યા-મૃણાલે મુંજને હાથીના પગ નીચે ફાટલો કરાવી નાખ્યો તેમ-પછી મારે બાગે તોડવાનું કાંઈ રહ્યું જ નથી.’

‘ગુજર લેખકોમાં ઉચ્છ્રાંબલગ્રેષ્ઠની પદવી મુનશીજીએ મને આપી છે તે હું સાચવી રાખવા માગું છું. તમને વાંધો નથી ને ?’ મેં સી. લીલાવતીને પૂછ્યું.

‘ના, તમે લાવક છે.’

‘યશોધર, આ અમે બધા જેલમાં જઈ આવ્યા ને તમે શા સાફ રહી જાવ ?’

‘હું તો આશાવાદી છું.’ મેં કહ્યું.

એમના પત્રનો ધ્વનિ મેં એમની મહેમાનગીરીમાં પડઘાડ્યે માણ્યો. માથેરાનનો એ ધ્વનિ હતો.

‘મધ્વરૂપમાં પંખીઓ બોલે છે. નયનતણમાં બોલનાં હશે. વૃક્ષરાજીઓ અને રથજે ડોલે છે. સમીર પણ વાય છે અને સંસ્કારીઓનાં હૈયાં પણ ડોલે છે.’

એ ધ્વનિની અંતર્મુખતામાં મારા હૃદયની ખુલખુલ રસ્તે જતાં અણધારી ટહુકી ભડી.

એ ટહુકાની નાદસમાધિમાં નંદાદેવીને જોતો જોતો આ પત્ર પૂરો કરું છું.